

**"Miseriu Sest arbitrio alterius vivere"
"En sefil hayat başkalarının arzusuna bağılı olarak yaşamaktır"**

DEMOKRASİ- RESMİ İDEOLOJİ- SİVİL TOPLUM

Doç. Dr. Burhan KUZU*

GİRİŞ :

İnsanoğlu sahip olduğu düşünme ve muhakeme kabiliyeti ile kâinat içindeki yüksek yerini kavramakta, maddi varlığını bir takım manevi hedef ve gayelerle manalandırmak ve yükselmek istemektedir. Bu sebepten dolayı her çeşit sosyal müessese muhakkak düşünceye ve her fikir bir dünya görüşüne dayanır. Dünya görüşü ise, insanın muayyen bir devirde muayyen bir medeniyet çevresi içinde ferdî ve sosyal, hissi ve akli, maddi ve manevi muhtelif tesirler altında erişebildiği ideal ölçülerle kendisini çeviren her çeşit varlıkların değerlendirilme biçimidir. Aileden başlayarak milletlerarası topluluklara varıncaya kadar hiçbir sosyal müessese yoktur ki, belirli bir dünya görüşünü ve ideolojiyi yansıtmassın¹.

İşte, bir Devlet veya hükümet sistemi olan demokrasi ve onun en eski ve umumi şekli olan klasik demokrasi de şüphesiz bir takım özellikler taşıyan bir dünya görüşüne bir ideolojiye dayanır, Bu dünya görüşü köklerini Eskiçağ Yunan düşüncesinden almış, Rönesans ve Yeniçağda dinî, felsefî, hukukî ve siyasi mahiyette çeşitli kaynaklardan kuvvet alarak önce İngiltere'de ve Amerika'da, daha sonra Fransa'da gelişmiş ve dünyaya büyük ölçüde yayılmıştır. Benzer gelişmeler Türk siyasi tarihinde de görülmüştür.

Demokrasi bu tür bir gelişme gösterirken, ülkelerde yerleşmesi kolay olmamıştır ve hâlâ da tam olamamaktadır. Resmî ideolojiler demokrasilerin gerçek niteliklerini değiştirmişlerdir. Resmî ideolojilerin demokrasinin gelişmesine engel olmalarını gidermek için son yıllarda bir "Sivil Toplum" kavramı ortaya atılmış ve bir "sivil toplum" arayışı başlamıştır.

---

*İ.Ü. Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Öğretim Üyesi

¹KUBALI, H.N., Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler, İstanbul 1971, s. 234.

I. DEMOKRASİ

1. Kavram ve Tarihi Gelişim

Eski Yunancada "demos" : halk ve "kratos" : otorite demektir. İkisinin birleşmesinden "demokratia" sözü meydana gelmiştir. Buna göre, demokrasi "halk iradesi" anlamındadır².

Modern siyasi demokrasi, yönetenlerin, devlet işlerindeki hareketlerinden dolayı vatandaşlar tarafından sorumlu tutuldukları ve seçimle gelmiş temsilcilerin aralarındaki rekabet ve işbirliği vasıtasıyla, dolaylı olarak hareket ettikleri bir yönetim sistemidir³. Amerikan sosyal bilimcileri tarafından en çok kullanılan tanımlama Joseph Schumpeter'inkidir : "Politik kararlara varmak için, bireylerin karar almak gücünü, oy almak amacıyla, rekabete dayalı bir mücadele yoluyla elde ettikleri, kurumsal düzenlemedir"⁴. Siyasî anlamda, millet işlerinin yürütülmesi için gerekli siyasî kurumları tesbit etme ve bu kurumların işlemlerini sağlayan kanunları yapma yetkilerini halkın elinde bulunduran rejim⁵.

Bu anlamda demokrasi; tarih boyunca, doğrudan demokrasi, yarı doğrudan demokrasi, temsilî demokrasi; liberal demokrasi, sosyal ve ekonomik demokrasi ve modern demokrasi gibi muhtelif şekiller altında gelişmeler göstermiştir.

Demokrasinin başlangıcı çok eski zamanlara kadar uzanır. Fakat bugünkü anlayış şekline göre, eski Yunanlılar zamanında başlamış sayılır. Eski Yunan şehir Devletlerinin yönetim şekli gerçek demokrasiye örnek gösterilir. O devirde henüz temsilî sistem bilinmiyordu; ayrıca nüfus az olduğu için temsilî demokrasiye gitmek zorunluluğu da yoktu; bu sebeple doğrudan demokrasi uygulanıyordu. Fakat, o dönemde Yunanistan'da uygulanan demokrasi esirlere ve kölelere, diğerlerine verilen demokratik haklar vermediği, ayrıca kadınlara oy verme hakkı tanınmadığı için, bu devir demokrasisine, söylenenin aksine, gerçek anlamda demokrasi denilemez. Sonradan eski Yunan şehir sitelerinin ortadan kalkması neticesinde bu demokrasi akımı da durmuştur. Yıkılan demokrasinin yerine aristokrasi geçmiştir. Bu ise, ülkeyi en seçkin kimselerin yönetmesi esasına dayanıyordu.

Romalılar, Yunanistan'a yakın olmaları sebebiyle demokrasiye yabancı değillerdi. Fakat onlarda da Oligarşik bir Cumhuriyet vardı. Sonradan bu ülkede imparatorluk yönetimine geçilmiştir.

Daha sonra, Avrupa'da Feodal krallıkların ortaya çıktığını görüyoruz. 16. ve 17. yüzyıllar arasında bunların yerini de mutlakiyet idareleri almaya başladı. Ortaçağda zaman zaman görülen Cumhuriyetlerin de demokrasi değil, oligarşi olduğu tarihi bir gerçektir.

²Bkz. Rehber Ansiklopedisi, c.4, Fasikül 1, s. 88.

³SCHMITTER, P.C- KARL T.L, Demokrasi Nedir ve Ne Değildir, (Çev. Eralp Yalçın), Yeni Forum, Aralık 1991, s. 24.

⁴Ibid. s. 30, Not: 3.

⁵Bkz. Türk Ansiklopedisi, c. 13, Ankara 1966, s. 14.

Aradan zaman geçtikçe mutlakiyet idarelerine karşı birçok ülkede hoşnutsuzluk başladı; hoşnutsuzluk 18. yüzyılda daha da büyüdü ve demokrasiye doğru bir adım daha yaklaşıldı. Bunun ilk semeresi ABD'de görüldü. 1776'da İngiliz sömürgesinden kurtulmak gayesiyle Koloniler birleşerek "Haklar Bildirisini" ve daha sonra "Bağımsızlık Beyannamesini" yayınladılar. Bu bildiri, demokrasi tarihinin klasik belgelerinden bir tanesidir. 1787'de yeni Anayasaları ile birlikte demokrasinin temellerini atmışlardır.

Bugünkü demokrasi tarihinin ikinci dönüm noktası kabul edilen 1789 Fransız devrimi ise, mutlakiyet rejimine bir ayaklanma şeklinde başlamış ve "İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi" nin yayınlanmasını sağlamıştır. Neticede 1791'de kabul edilen Fransız Anayasası ile, yurttaşların kanun karşısında eşit oldukları belirtilmiştir.

Anlaşıldığı manâda, demokrasiye Fransızların öncülük ettiği söylenirse de, İngiltere çok daha önceleri, demokrasi bir idareye daha yakın örnekler vermiştir. Fransız devrimi sırasında İngiltere'de oligarşik bir yönetim şekli vardı. Fakat aynı İngiltere'de 1688 devrimi sonunda kabul edilen Anayasa demokrasinin gelişmesine açtı. Anayasa'da kralın gücü zayıflamış, yasama ve bütçe konuları kesinlikle parlamentonun yani halk temsilcilerinin denetiminde idi. Bu Anayasa sonradan 1832 yılında daha da demokratik hale getirilmiştir. Bu nedenle, bazılarına göre klasik demokrasinin beşiği İngiltere'dir. 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisinin daha çok ses getirmiş olmasının ve dünyada daha çok tanınmasının nedeni, o yıllarda Fransızca'nın İngilizceye nazaran daha yaygın bir dil olması ve bu belgenin kaleme alınışındaki üslup ve acıcılıktır. Ayrıca tarih itibariyle zamanlama da yerindedir.

Esasen, bu tarihlerden çok daha önce ilk islâm Devletinin dört Büyük Halife Devri bir nevî temsili demokrasi olarak kabul edilebilir. Bir tür seçimle gelen Halifeler, bugünkü modern demokrasi anlayışının bazı ideallerini uygulama örnekleri verdikleri söylenebilir. Bu bir çeşit müslümanlara mansus demokrasi düzeni sayılabilir.^{5a}

Günümüzde "klasik demokrasi" örnek alınmaktadır. Bu demokrasi tipi Batı Avrupa ülkelerinde gelişmiş ve olgunlaşmış olan demokrasiyi temsil etmektedir. Bu tip demokrasi şöyle doğmuştur : Avrupa'da feodalitenin yıkılıp, merkezî krallıkların kurulmasından sonra, krallıkların güçlenmesi, aristokrasi - burjuvazi çekişmesine yol açmıştır. Bu deneme ilk defa İngiltere'de başlamıştır. Burjuvazi, krallık otoritesini sınırlamaya kalkışmış ve neticede "Millî Egemenlik" teorisi ortaya atılmıştır. Bu şekilde, devlete ait her türlü egemenliğin millete ait olduğu savunularak "klasik demokrasi" sistemi kurulmuştur. Temsili demokrasiler, hükümet şekillerine göre, parlamenter sistem, Meclis Hükümeti Sistemi ve Başkanlık Sistemi" gibi değişik hükümet sistemleri şeklinde uygulamada görülmektedirler. Fakat, belirtelim ki, hükümet şekillerini demokrasinin bir alt ayrımları biçiminde değerlendirmek yanlış olur.

Yirminci yüzyılda dünya devletlerinin birçoğu, bünyelerine uygun olarak demokrasiyi benimsediler. Fakat yer yer demokrasiye karşı görüşler de ortaya çıktı. Bunların en başında Rusya'da gerçekleşen ihtilâl sonunda halk adına kurulan bir komünist diktatörlüğü gelmektedir (1917). Bunu takiben İtalya'da 1922'de Mussolini, Almanya'da 1933 yılında Hitler diktatörlük yönetimine tarihî bir zorlama neticesinde geçtiler.

^{5a}ALDIKAÇTI, O. Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1982 Anayasası, İstanbul 1982, s. 17.

Bu tür idareler, totaliter olmaları nedeniyle demokrasiye zıt görüşlerdir. Sonradan Faşizmin yenilgiyle İtalya ve Batı Almanya tekrar demokrasiye döndüler. Fakat Rusya, totaliter karakterini daha da derinleştirerek komünizm rejimini birçok Balkan ülkesine yayarak Varşova Blokunu meydana getirdi. Çin de, Rusya'nın entrikaları ile komünizmin ağına düştü. Komünistler, halka söz hakkı tanımadıkları halde kendi yönetimlerinin gerçek demokrasi olduğunu iddia ederler. Söz de "Halk Cumhuriyetleri" denilen ülkelerde katı ve kızıl bir diktatörlük vardı. Gerek Rusya ve gerekse Balkan ülkelerinde Komünizm tarihe karışmıştır. Hemen arkasından demokratik gelişmeler başlamış, tabular yıkılmış ve büyük değişiklik ve gelişmeler olmuştur.

Türkiye'de demokrasinin gelişmesi, Baululaşma ve Tanzimat Dönemi hareketleri ile başlamıştır. 1808'de Sened-i İttifak ve 1839 Tarihli Gülhane Hattı Hümayun'u, 1856 Islahat Fermanı, sistemsiz bir şekilde bazı hak ve hürriyetlerden bahsetmişlerdir. Fakat genellikle bu belgeler dış güçlerin baskıları sonucu ve gayri müslimlerin haklarını korumak için çıkarılmıştır. Yabancı güçler bu belgeler sayesinde Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine karışma imkânları bulmuşlar ve her belgenin arkasından yetersizliğini ileri sürerek yeni bir belgenin çıkmasını sağlamışlardır. Nitekim daha sonra 1876 tarihli ilk yazılı Anayasamız sayılan Kanun-u Esasiyi II. Abdülhamit'e kabul ettirmişlerdir. Keza, bunun devamı olan 1909 değişiklikleri de zoraki kabul ettirilmiştir. Kısacası I. ve II. Meşrutiyet döneminde de dış güçlerin etkileri görülmüştür.

1919'dan sonra başlayan Kurtuluş Harekatı ve onu takip eden dönemlerde yapılan 1921 ve 1924 tarihli Teşkilat- Esasiye Kanunları Millî egemenlik esasını getirmiştir. Böylece demokrasinin klâsik tanımına uygun ilk gelişmeler Anayasal planda gerçekleşmiş oldu. Acaba uygulamaya bu ilke ne ölçüde yansımıştır ? Bu konu üzerinde biraz sonra durulacaktır.

Millî egemenlik yönündeki gelişmeler 1946 yılından ve fiilen de 1950'den sonra çok partili siyasi hayata geçilmesinden itibaren yeni bir boyut kazanmıştır. 27 Mayıs 1960 ihtilâli ve onu takiben yapılan 1961 Anayasası ile 12 Eylül 1980 ihtilâli ve akabinde yapılan 1982 Anayasası döneminde demokrasi Türkiye'de devam etmiştir.

2- Demokrasinin Gerekleri ve Zorlukları

Kısaca anlamını ve tarihi gelişimini açıklamaya çalıştığımız Demokrasi, yaşaması ve yaşatılması zor bir takım ilkeleri bünyesinde taşımaktadır. Demokrasinin Antik Yunandan zamanımıza kadar almış olduğu çeşitli şekillerinin ortak bir tanımına varmak pek mümkün gözükmemektedir. Kısaca "halkın halk tarafından yönetimi" şeklinde tanımlanmakta ise de, siyasi bir toplum içinde "halk" kavramının yorumlanmasından ileri gelen bazı güçlükler vardır. Sonra, halk egemenliğinin belirtilmesinin aldığı şekillerin kesin bir listesini yapmak mümkün olmuyor. Bir de, her demokrasiyi tehdit eden bir tehlike var : İktidarın bir ya da birkaç zümrenin, bir diktatörün, bir partinin eline geçmesi. Şu halde, demokraside, devletin üstü kapalı olarak ya da açıktan açığa bir zümre emrinde olmaması; mertbe silsilelerinin hürriyet adına anarşi çıkaran bir çözülmeye ve bozulmaya kaymaması; işte hassas denge.

Demokrasi bir devletin otoritesi altında yaşayan bütün kişilerin iradelerinin gerçek ve serbest belirtilmesi şeklinde olmalıdır. Devlete düşen iş, bu iradeler belirtilip ne oldukları öğrenildikten sonra, hangi iradenin çoğunlukta olduğunu tesbit edip herkese

tanınan ve herkes için güvence altında bulunan haklara ve hürriyetlere saygı ilkesi içinde o iradeyi yerine getirmektir. Hiç şüphe yokki bunlar, hürriyet ile otoritenin bağdaşmalarını sağlamak için çok zorlu bir çabayı gerektirmektedir.

Demokrasi, çağdaş dünyanın hakim siyasî doktrindir. Bu bakımdan hemen her ülke, kendi siyasî rejiminin "demokratik" olduğunu ileri sürmektedir. Hürriyetçi Demokratik rejimin özellikleri, ülkeden ülkeye bazı değişiklikler göstermekle beraber, bu rejimin vazgeçilmez asgari şartı olarak kabul edilmesi gereken bazı unsurlar da vardır. Bunların en önemlileri : Siyasî sistemdeki temel siyasal karar organlarının genel oya dayanan senbest seçimlerle oluşması; serbestçe örgütlenen siyasî partiler arasında eşit şartlarla yürütülen iktidar yarışması; ve tüm vatandaşların temel hak ve hürriyetlerinin tanınmış ve hukukî güvence altına alınmış olmasıdır⁶. Şu halde, millî egemenlik, serbest seçimler, çok partili siyasî hayat ve hürriyet ortamı, klasik demokrasinin asgari koşullarıdır.

Anayasa Mahkememiz de, bir kararında, millî egemenlik ile demokratik devlet arasında yakın bir ilişki görmüştür : "Demokratik devlet, egemenliğin bir kişi, zümre veya sınıf tarafından, belli sınıflar yararına kullanılmadığı, serbest ve genel seçimin iktidara gelmede ve iktidardan ayrılımda tek yol olarak kabul edildiği ve iktidarın bütün millet yararına kullanıldığı... bir idare biçimidir"⁷.

Demokrasinin vazgeçilmez ilkelerinden biri de "çoğunluktur". Bu uygulamaya genellikle "çoğunlukçu" demokrasi şeklinde yansımaktadır. Köklerini Rousseau'nun "genel irade" görüşünde bulan çoğunlukçu demokrasi anlayışı, kısaca, genel irade veya millî irade olarak adlandırılan çoğunluk iradesinin daima kamu iyiliğine yöneldiği, çünkü çoğunluğun çıkarları ile toplumun genel çıkarlarının hiçbir zaman çatışmayacağı noktasından hareket eder. Rousseau'nun deyimi ile genel irade "yanılmaz" niteliktedir. Bunun sonucu, sınırsız bir çoğunluk yönetimine gider. Gerçekten, eğer çoğunluk iradesinin daima kamu iyiliğine yöneldiği, hiçbir zaman yanılmadığını kabul edecek olursak, o zaman bu iradeyi sınırlayacak, azınlık haklarını koruyacak tedbir ve kurumlara gerek kalmayacak, hatta bunlar zararlı görülebilecektir⁸.

Halbuki, çoğunlukçu demokrasi anlayışı demokrasiyi mutlak ve sınırsız bir çoğunluk yönetimi olarak kabul etmez. Aritmetik bir çoğunluğun daima kamu iyiliğine, millet menfaatine yöneleceği, ispatlanması mümkün olmayan bir iddiadır. Demokrasi, elbette çoğunluğun yönetimi ilkesine dayanmakla beraber, bunu azınlığın temel haklarıyla da bağdaştıran bir rejimdir. Kamu iyiliği ancak toplum içindeki muhtelif grupların varlığından ve bunlar arasındaki özgür tartışma ve pazarlıklardan doğar. Böyle olunca da, çoğunluk iradesini sınırlayıcı tedbirler ve kurumlar, demokrasinin özüne aykırı değil, tam aksine uygundur.

Demokrasi bir salt çoğunluk yönetimi olarak tanımlansa bile, gene de demokratik bir rejimde azınlık haklarının çoğunluğa karşı korunması ilkesinden vazgeçilemez. Çünkü toplum iradesinin gerçek anlamda ortaya çıkabilmesi için çeşitli görüşlerin serbest bir biçimde ifade edilebilmesi ve tartışılabilmesi gerekir. Aksi halde, belli bir andaki

⁶ÖZBUDUN, E. Türk Anayas Hukuku, Ankara 1991, s. 68.

⁷E. 1963/173, K. 1965/40, Kt. 26.9.1965, AMKD, sy.4, s. 301.

⁸ÖZBUDUN, E. a.g.e., s. 13.

çoğunluğun görüşü her zaman için topluma hâkim kılınmış ve bugünkü azınlığın yarınki çoğunluk haline gelmesi imkânı ortadan kaldırılmış olur.

Kısacası, klasik demokrasi ideolojisi dogmatik değil relativist, monist değil plüralist özellik taşıyan bir ideolojidir⁹.

Bütün rejimler gibi demokrasiler de, yöneticilerin yani özel otoriteye sahip olan ve başkalarına meşru emirler verebilen kimselerin varlığına dayanır. Demokratik yöneticileri demokratik olmayanlardan ayıran nokta, göreve nasıl geleceklerini belirleyen genel kurallar ve onları hareketlerinden sorumlu tutan uygulamalardır¹⁰.

Demokraside, Devlet hayatı, topluma bağlı olan ve devlet gücü tarafından desteklenen kolektif kuralların yapılmasını içerir. Onun içeriği, demokrasilerde kamu ve özel, devlet ve toplum, meşru baskı ve gönüllü değişim, kolektif ihtiyaçlar ve bireysel tercihler arasında daha önceden varolan farklılıklara bağlı olarak büyük ölçüde değişiklik gösterir.

Vatandaşlık, demokrasilerdeki en belirleyici unsurdur. Bütün rejimlerin yöneticileri ve bir devlet hayatı vardır. Fakat bir rejime demokratik vasfını veren esas unsur vatandaş kavramıdır. Tarih boyunca kısmî demokrasilerdeki vatandaşlık yaş, cins, sınıf, ırk, okur yazarlık, mal mülk sahibi olma, vergi ödeme statüsü gibi kriterlere göre şiddetli kısıtlamalar göstermiştir. Toplam nüfusun yalnızca küçük bir bölümü oy vermeye veya idareye katılmaya uygun bulunmuştur. Sadece sınırlı sosyal katagorilere politik birlikler oluşturma, bunlara katılım veya destekleme hakkı verilmiştir. Uzun mücadeleler sonucunda, hatta bazı durumlarda şiddetli iş kargaşa ya da uluslararası savaş da içeren olaylar neticesinde, bu kısıtlamaların çoğu kaldırılmıştır. Bugün seçimlere katılabilmenin kriteri adil standartlara bağlanmıştır.

Rekabet, her zaman demokrasinin gerekli açıklayıcı şartı olarak düşünülmemiştir. Klasik demokrasiler, fikir birliğine yol açacak direk katılıma dayanan kararalma mekanizmasını kabul etmişlerdir. Vatandaşlardan, çeşitli alternatifleri dinledikten ve onların iyi ve kötü yönlerini tartıktan sonra, ortak bir hareket yönünde fikir birliğine varmaları beklenmiştir. Demokratik düşünce de, "hiziplere" ve "bireysel çıkarlara" karşı düşmanlık geleneği sürmektedir. Fakat, en azından Federalist Bildiriler'den beri, hizipler arasında yerel ölçülerin üzerinde işleyen rekabetin, demokrasilerde zorunlu bir kötülük olduğu büyük bir çoğunluk tarafından kabul edilmiştir. Madem ki, James Madison'un ileri sürdüğü gibi, hizipin gizli olarak varolan nedenleri insanın doğasında mevcuttur ve hizipin zararları hastalıktan daha da beterdir, en iyi yol onları tanımak ve etkilerini kontrol etmeye çalışmaktır. Ancak, demokratlar, hiziplerin kaçınılmaz olduğu fikrine katılabilirlerken, hiziplere dayalı rekabete hükmetmenin en iyi yöntemlerini ve kurallarını kabul etmeme eğilimindedirler¹¹.

Demokrasinin en çok bilinen tanımı, onu, düzenli olarak yapılan ve dürüstçe sayılan seçimlerle eş değer tutmaktadır. Hatta bazıları sadece seçim olayını bile

⁹KUBALI, H.N : a.g.đ, s. 234.

¹⁰SCHMITTER, P.C-KARL, T.L : a.g.m. s. 25.

¹¹ibid

demokrasinin varlığı için yeterli bir şart olarak düşünmektedir. Bazıları da çoğunluğun yönetimi olarak tanımlamaktadır.

Demokrasinin bu açıklanan parçaları ister istemez soyut niteliktedir ve çok çeşitli kurumların ve demokrasinin alt bölümlerinin ortaya çıkmasına yol açabilir. Bununla beraber, demokrasinin başarılı olması için belirgin yönetsel kuralların takip edilmesi ve insan haklarına saygı duyulması gereklidir. Kendisine bu tür sınırlamalar yüklemeyen, kendi yöntemlerine ait kuralları tatbik etmeyen herhangi bir idare demokratik olarak düşünülmemelidir. Bu yöntemler tek başına demokrasiyi açıklamaz, fakat onların varlığı demokrasinin devamlılığı için vazgeçilmezdir. İşin aslı, belirttiğimiz hususlar, demokrasinin varlığı için gerekli fakat yeterli olmayan şartlardır. Bir demokraside, temsilcilerin yani politika üzerinde daha büyük seçmen desteği veya siyasi etki kazananların, bu geçici üstünlüklerini gelecekte, kaybedenlerin iktidara gelmelerini engellemek ya da kendi etkilerini göstermek için kullanamayacakları konusunda fikir birliğine varmalıdırlar. Ve bu imkânın bedeli olarak, güç ve yer elde etmek amacıyla yapılan rekabeti korumak için, seçimleri geçici olarak kaybedenler, kazananların bağlayıcı kararlar alma hakkına saygı duyacaklardır. Vatandaşların, bu türden bir rekabet süreci neticesinde meydana gelen adil ve düzenli seçimler veya açık olarak yapılan ve tekrarlanan müzakereler sonucu alınan kararlara uymaları beklenmektedir. Mesele, yaygın fikir birliğini sağlayacak hedefler serisini bulmaktan çok, muhtemel fikir birliğini temsil eden kurallar sistemini bulmaktır. Bu "demokratik pazarlığın" kesin şekli Dahl'ın ifadesi ile, toplumdaki topluma göre çok büyük değişiklikler gösterir. Sosyal farklılıklara ve karşılıklı güven, adalet standartı ve uzlaşmayı istemek gibi öznel faktörlere bağlıdır. Hatta önemli politik meseleleride pek çok fikir ayrılığıyla bile uyuşabilir¹².

Bütün demokrasiler kimin seçileceği ve hangi politikacıların takip edileceği konusunda bazı belirsizlikler içerir. Fakat bütün demokrasilerin çekirdeğine yerleşmiş olan bu belirsizlik sınırlıdır. Her isteyen rekabete girip, istediği bir meseleyi ele alamaz, daha önceden konulmuş uyulması gereken kurallar vardır. Hürriyetler ve anayasal garantiler bunun bir bölümüdür; fakat en etkili sınırlar çıkar gruplarının rekabeti ve sivil toplumun gerekleridir.

Demokrasi de "vatandaşlık kültürü"de önemlidir. Tolerans alışkanlıkları, ılımlılık, karşılıklı saygı, dürüst hareketlilik, uzlaşmak için hazır olma ya da devlet otoritelerine olan güven önemlidir. Fakat şunu da belirtelim ki vatandaşlık kültürünün demokrasiyi üreten yönü olduğu gibi, demokrasinin ürünü olduğunu da kabul etme, duyarlılık, çözümlülük, denetleme ve dengeler, demokrasi de temel unsurlardır. Bunların herbiri demokrasinin temel unsurları olarak anılsa bile, bunları şu veya bu tipte demokrasinin göstergeleri olarak kabul etmek ya da belirli bir rejimin başarısını ölçmekte kullanılabilir yararlı ölçüler olarak değerlendirmek gerekir.

Şunu da belirtelim ki, bu kavrama çok büyük beklentiler yüklemenin ve demokrasiyi elde ederek bir toplumun tüm politik, sosyal, ekonomik, idarî ve kültürel problemlerini çözeceğini düşünmenin doğal bir çekiciliği vardır. Ne yazık ki, bütün iyi şeyler bir arada gitmemektedir. Bir defa demokrasilerin ekonomik bakımdan diğer yönetim şekillerinden çok daha elverişli oldukları kesin değildir. Toplam büyüme, tasarruf ve yatırım oranları demokratik olmayanlardan daha iyi olmayabilir. Zamanla

¹²Ibid, s.27.

demokrasinin tipine bağlı olarak, gelir dağılımı, toplam talep, eğitim, verimlilik, ekonomik ve sosyal performansını geliştirmek için biraraya gelebilir; fakat bu gelişmelerin hemen meydana geleceğini ummak, kesinlikle çok fazla şey beklemek olur. İkincisi, demokrasiler yönetim bakımından o kadar da etkili değildirler. Karar alma kapasiteleri, daha fazla kimseye başvurulmasını gerektirdiğinden, yerine geçtikleri rejimlerden daha da yavaş olabilir. Gerekli uzlaşmaların çok defa kimseyi memnun etmemesinden ve kaybedenlerin şikayette bulunmakta serbest olmalarından dolayı, yeni demokratik yönetimin performansının oluşturduğu tatmin daha fazla gibi gelmeyebilir. Üçüncüsü, demokrasiler muhtemelen yerlerini aldıkları otokrasilerden daha düzenli, tarafların rızasıyla yapılan, istikrarlı ve idare edilebilir olarak ortaya çıkmaz; bu kısmen düşüncelerini açıklama özgürlüğünün yan ürünüdür. Fakat aynı zamanda yeni kurallar ve kurumlar üzerinde devam eden fikir ayrılığı ihtimalinin bir yansımasıdır. Gruplar ve bireyler yeni elde ettikleri özerklikle belirgin kuralları inceleyecekler, belirgin grupların faaliyetlerini protesto edecekler, bundan dolayı sistem dışı partilerin varlığı ne hayret verici olmalıdır ne de demokratik bütünlüğün bir başarısızlığı olarak görülmelidir. Önemli olan, böyle partilerin ne kadar gönülsüz de olsa sınırlı belirsizliğin ve koşullu fikir birliğinin genel kurallarına uymaya razı olmadıklarıdır¹³.

Esasen, "yönetilebilir olma"^{13a} özelliği, sadece demokrasiler için değil bütün rejimler için bir mücadeledir. Tecrübeler göstermiştir ki, demokrasiler de yönetme yeteneklerini kaybedebilirler. Geniş halk kitleleri hayal kırıklığına uğrayabilir. Daha da tehlikeli olanı, yöneticilerin yöntemlerle oynama cazibesine kapılarak neticede muhtemel fikir birliğini baltalamalarıdır. Bir çoğunun beklentileri hüsrana uğrayacaktır; bazıları rekabetin yeni kurallarının kendilerini dezavantajlı bir duruma soktuğunu keşfedecekler, hatta bazılarıda hayati çıkarılarının halk kitleleri tarafından tehdit edildiğini hissedeceklerdir.

Demokrasi, mutlak olarak peşinden ekonomik büyüme, sosyal barış, idari etkinlik, politik harmoni, serbest piyasa ya da ideolojinin sonunu getirmeyecektir. Bu vasıflardan bazılarının demokrasinin sağlanmasını sağlamaya katkı yapacağı şüphesizdir; fakat bunlar ne onun önşartı ne de bindenbire ortaya çıkan ürünlerdir. Bunun yerine ümit etmemiz gereken şey, yöntemler oluşturmak ve devlet politikasına etki etmek için barış içinde rekabet edebilen, sosyal ve ekonomik uyumsuzluklara düzenli yöntemler aracılığıyla yön verebilen ve seçmenlerini temsil etmek ve onları kolektif hareket etmeye doğru yönlendirmek için sivil toplumla yeterli bağları olan siyasi kurumların ortaya çıkmasıdır. Özellikle, gelişmekte olan ülkelerdeki bazı demokrasi tipleri, belki de otoriter idareden geçiş koşullarından dolayı bu vaadi yerine getirememişlerdir. Demokratik iddia, bir defa kurulmuş olan böyle bir rejimin sadece kendisini tekrar ederek ilk baştaki bağlayıcı koşullarıyla devam etmeyeceği, fakat onların ötesinde genişleyecektir. Otoriter rejimlerden farklı bir biçimde, demokrasilerin, değişen şartlara karşılık kurallarını ve kurumlarını oybirliği ile değiştirme kapasiteleri vardır. Yukarıda bahsedilen yararları birden bire oluşturamayabilirler; fakat en sonunda bunları gerçekleştirmek için otokrasilere oranla şansları daha fazladır¹⁴.

¹³Ibid, s. 29

^{13a} ÇAĞLAR, B; Demokrasi Krizi ve Terapiler, Toplum ve Bilim, Kasım 1988, sy.42, s. 106.

¹⁴Ibid, s. 30.

II- RESMİ İDEOLOJİ

1- Batı Demokrasilerinde Durum :

Yukarıda yaptığımız açıklamalardan anlaşıldığı üzere, demokrasinin kendine özgü özel şartları, kendine has gerekleri mevcuttur. Ayrıca, demokrasinin gerçekleşmesini sağlamada birtakım güçlükler de vardır. Bu durum, özellikle demokrasinin kendi temel ilkelerinden vazgeçmeksizin ve kendi kendine ters düşmeksizin kendi muhaliflerine hatta düşmanlarına serbestlik tanıyıp tanımama hususunda ortaya çıkmaktadır.

Belirttiğimiz gibi, Batının demokrasi unsurları Amerikan ve özellikle 1789 Fransız İhtilali ile kendilerini iyice duyurmuşlardır. Şöyle ki : 1789 ihtilali, her şeyden önce, egemenliğin millete ait olduğu tezini bir devlet presibi olarak getirmiştir. Buna millî hakimiyet nazariyesi diyoruz. Bu, emretme gücünün millete ait olduğunu söyleyen bir modern devlet prensibidir. Bu düşünce hemen arkasından şunu da getirmiştir : Millet, kendisine ait olan bu egemenliği temsilcileri aracılığı ile kullanırlar. Bu da "Temsilî Hükümet" sistemidir. Artık, halka ait olan, ancak halkın rızasına dayanabilecek olan siyasî iktidar, aynı zamanda ancak insan hakları prensibi içinde uygulanabilir.

Şu halde, Batılı siyasî düşünce, birbiri ile bağlı bir fikir demeti halinde geliyor ve kendini gösteriyor. Yani emretme gücünün millete ait olması; bunun millet temsilcileri tarafından icra edilmesi; bu icranın da, insan hakları doktrini ile sınırlı kalması gibi. Bundan çıkan bir başka sonuç da şudur: Her millet kendi geleceğini belirleme ve kendi millî devletini kurma hakkına sahiptir. Bu millî devlet demokrasiyi yaşatabilmek için şu tedbiri almak durumundadır: Siyasî iktidarın tamamıyla ve münhasıran halk temsilcileri kanalıyla icrası usulü; bu icranın, bir kanunî çerçeveye içinde kalışını denetleme (bağımsız mahkemeler, idarenin işlemlerinin denetimi, siyasî denetim, basın yoluyla kamuoyu denitimi); çok partili siyasî hayatın oluşumu; fikrî ve siyasî ortamın hazırlanmasına yarayacak siyasal ve sosyal reformların yapılması (iktidarı tamamıyla genel ve belli aralıklarla yapılan seçimlerden çıkarmaya yönelik serbest fikir odaklarını ve basın hürriyetini geliştirici reformlar)¹⁵.

Batılı demokrasi, tarihi oluş içinde başarılı olarak gerçekleşmiş ve bugüne kadar gelmiştir. Önce, merkezîyetçi büyük monarşilerin mutlakîyetini kırmış sonra da, bu monarşileri ortadan kaldırmış ya da onları bir şekilden ibaret kılmıştır. Bütün bu gelişmeleri gerçekleştiren, Batı Demokrasileri şu iki ilkeye dayanmışlardır: İnsan hakları doktrini ve ekonomik serbestlik. Gerçekten , Batı Demokrasilerinin bu mücadelede dayandığı ve mutlakîyet idaresinin önüne aşılmaz bir duvar gibi koyduğu unsur "insan haklarıdır". Keza, "en iyi toplum içinde hürriyet bulunan toplumdur"; "en iyi toplum iktidarın da bizzat o topluma ait olduğu toplumdur" ilkelerine dayanarak gelişmiştir. Batı Demokrasileri ayrıca, hürriyeti sağlam bir Anayasa rejimine bağlama imkânlarını da gerçekleştirmiştir. Bu Anayasa rejimi içinde, iktidarın bütün icraatı bir hukukî temele dayatılmıştır. Siyasî kuvvet mümkün olduğu kadar kamuoyu dalgalanmaları ile paralel yürütülmüştür. Kişi kendi bireyciliği içinde, siyasî, dini, ahlâki serbestliğe kavuşmuş, korkudan uzak kılınmıştır¹⁶.

¹⁵SAVCI, B.: Demokrasimiz Üzerine Düşünceler, Ankara 1963, s. 9-10.

¹⁶Ibid, s. 14.

Görülüyor ki, Batı demokrasisi, tarih içinde, olumlu bir rol oynamışa benziyor. Batı demokrasisinin bu açıdan tarihi bir güç olduklarını teslim etmek gerekir. Buna rağmen, batılı demokrasi ideolojisi ve siyasi şekli altında yaşayan toplumların XX. yüzyıl uygarlık düzeyine uygun bir seviyede mesut yaşadıklarını söylemek pek mümkün değildir. Çünkü Batı Demokrasisi, "toplumsal adaleti", "toplumsal güveni" tam anlamı ile çözmüş değildir. Yani bu iki kavramı XX. yüzyılın insanî ve ahlakî idrâk seviyesine, toplum gereklerine uygun olarak çözememiştir. Gerçi, Batı Demokrasileri bireyci ve özel teşebbüsçü hürriyet düzeni içinde çok şeyler yapmışlardır; fakat, bu bireyci hürriyet, örneğin "genel oy" ilkesini yüzyıllar boyu teşkilâatlanmış türlü özel menfaat, özel baskı ve kuvvet merkezlerinin baskısından kurtaramamıştır. Bu suretle de "genel oy" gerçek toplum ihtiyaçlarının ve toplum eğilimlerinin gerçekleşmesine hizmet eden bir demokratik liderliğin halk dayanağı haline gelememiştir. Uygulanan hürriyet düzeni de, geniş halk tabakalarına dayanan böyle bir liderliğin, toplumsal adaleti ve toplumsal güveni yerleştiren ve uygulayan dinamik düzeni halini alamamıştır¹⁷.

Özellikle "genel oy" konusunda yakın zamana kadar Batı Demokrasilerinde problem mevcuttu. Doğrudan demokrasinin uygulandığı dönemde Antik Yunanda köleler oy kullanamazlardı. 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beynamesinden sonra bile oy vermek için belli miktarda vergi ödeme veya belli bir miktar emlaka sahip olma şartı mevcuttu. Oy veren vatandaşlar "aktif", veremeyenler ise "pasif vatandaş" sayılıyordu. Benzer uygulamalar İngiltere'de de görülmüştür. Bugün Amerika Birleşik Devletlerinde 1964'e kadar bir tür servet esasına dayanan seçim uygulanıyordu. Buna göre bazı eyaletlerde oy kullanabilmek için 1 ilâ 5 dolar arasında değişen vergi ödeme zorunluluğu vardı. Bu verginin asıl amacı zayıf düzeyde gelire sahip olan "siyah"ların oy kullanmalarına dolaylı bir şekilde engel olmak. 1964 yılında ABD Anayasada yapılan 24 EK ile bu "poll-tax" kaldırılmıştır. Ancak, ABD'de bazı eyaletlerde seçmen olabilmek için "Anayasayı okuyup açıklayabilme" şartı aranmaktadır. Güney Eyaletlerde uygulanan bu usulün gizli amacı sınırlı bir eğitim ve öğretim düzeyi olan "siyahlar" seçim hakkından mahrum etmektir. Bazı eyaletlerde bununla da yetinmeyip, Anayasayı okuyup yorumlayabilecek seviye de olması istenir. Bu arada garip bir rastlantıyla beyaz seçmene sorulan sorular basit, siyah seçmene sorulan sorular bir Anayasa Hukuku Profesörünün bile zorlanacağı türden olduğu ileri sürülmektedir.¹⁸ Her ne kadar ABD Federal Anayasasına 1870'de yapılan 15. EK ile "yurttaşların oy hakları ırk, renk ya da geçmişte köle durumunda bulunmak gibi nedenlerle ortadan kaldırılamaz ve sınırlandırılmazsa" da, yukarıda özetlediğimiz şartlar, yakın zamana kadar siyahların ancak % 5'ine oy kullanma imkânı sağladığı söyleniyor¹⁹.

Seçme hakkı konusunda ırk ayrımı gözetilen bazı uygulamalarda Nazi Almanyasında, Güney Afrika Birliğinde görülmüştür. Nazi Almanyasında 1935'de çıkarılan bir kanunla Yahudilerin seçme ve seçilme hakları ortadan kaldırılmıştı. Günümüzde ırk ayrımının resmî devlet politikası haline getirildiği Güney Afrika Birliğinde siyahların seçme hakkı hayli sınırlı tutulmuş, Afrikan denilen etnik gruba seçme hakkı verilmemiştir. Beyaz ırk, nüfusun en çok beşte birini teşkil ettiği halde siyahlara bu tür kısıtlamalar

¹⁷Ibid, s. 13-14.

¹⁸COTTERET J.M-EMERİ, C. Les Systeme Electoraux, Paris 1970, s. 20-21, TEZİÇ, E., Anayasa Hukuku, İstanbul 1991, s. 249.

¹⁹HAURIOU, A., Droit Constitutionnel et Institutions Politiques, 6. éd. Paris 1975, s. 467-468.

getirebilmektedir. Tabii ki buradaki asıl endişe siyahların günün birinde demokratik yollarla siyasi iktidara egemen olmalarından kaynaklanmaktadır²⁰. Keza, ırk ayrımı neticesi Fransa da 1957 yılına kadar deniz-aşırı ülkelere benzer bir politika uygulamıştır²¹.

Bir çok Batı Demokrasilerinde seçimlerde cinsiyet ayrımı yaparak kadınlara oy hakkı tanımamışlardır. Örneğin İngiltere de 1918'de, Fransa'da 1946'da İsviçre'de 1977'de kadınlara oy hakkı verilmiştir. Ancak İsviçre'de bu durum cinsiyet ayrımından değil "sosyal fayda" açısından değerlendirildiği söylenmektedir²².

ABD'de siyahların oy kullanmalarını engellemek için bulunmuş bir formül de "Büyük Baba Şartı" idi. Bu uygulama daha çok Güney Eyaletlerde görülmüştür. Buna göre "eğer bir erkek şahıs 1 Ocak 1867 ya da daha önceki bir tarihte bulunduğu yerin Anayasası ve kanunlarına göre oy vermeye yetkili değilse ve böyle bir kimsenin bu Anayasanın kabul edildiği tarihte 21 yaşından küçük olmayan bir oğlu ya da torunu yoksa... Bu federe devlette öğrenim ve servet şartlarını haiz sayılmayacağından seçmen kütüğüne yazılamaz ve oy kullanamaz"²³. Bu kayıtların okur yazar olmayan beyazları korumak için konduğu, çünkü siyahların hiçbirinin o tarihte büyükbabasının oy verme yeteneğine sahip olmadığı ileri sürülüyor²⁴. 1870' de Federal Anayasaya getirilen 15. EK ırk ayrımını yasaklamaktaydı, bunu etkisiz bırakmak için bu tür tedbirler alınmıştır.

Batı Demokrasilerinde zaman zaman seçimin eşitliği ilkesine yani her seçmene "eşit ve tek oy hakkı" tanınması esasına da aykırı uygulamalar olmuştur. "Çok sayılı oy", "kat sayılı oy" ve "aile oyu" gibi ayrıcalıklar verilmiştir. Aile reisi olmak, yüksek öğrenim görmüş olmak, belli miktar vergi vermiş olmak yada kanunda belirtilen belli üst düzey görev icra etmek fazla oy kullanma imkânı veriyordu. Dolayısıyla bir kişinin bazan üç oy kullandığı olmuştur. Buna karşılık hiç oy hakkı olmayanlar da mevcuttu. Bu tür düzenlemeler ve uygulamalara 1893-1921 yılları arasında Belçika'da, 1951 yılına kadar İngiltere'de, 1940-1946 yılları arasında Fransa'da rastlanmaktadır. Aile oyu usulü Franco döneminde İspanyol Anayasasında yapılan değişikliklerle 14 Aralık 1966 günlü halk oylamasında kabul edilmiştir²⁵. Fakat aile oyu uygulamasının sosyal bazı sebepleri vardır; nüfus politikası gibi.

Demokratik ilkeden sapma konusunda daha çok oy hakkı üzerinde durmamızın sebebi, seçimin demokrasinin en belirgin vasfı olmasından kaynaklanmaktadır. Zira, temsili sistem vatandaşların kamu işlerinin yönetilmesine belli bir ölçüde ve eşit bir şekilde katılmasını gerektirir. Fakat, seçim demokratik bir toplumun zorunlu bir unsuru olmakla beraber tek başına yeterli bir unsuru değildir. Ancak değişik düşüncelerin

²⁰KARAMUSTAFAOĞLU, T., Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri, Ankara 1970, s. 43.

²¹DUVERGER, M., Institutions Politique et Droit Constitutionnel, 13 éd., Paris 1973, s. 101.

²²TEZİÇ, E., a.g.e. s. 241.

²³İbid, 242.

²⁴KARAMUSTAFAOĞLU, T., a.g.m., s. 45-46.

²⁵LAFERRIERE, J. Manuel de Droit Constitutionnel, 2 éd., Paris 1947, s. 518-522; TEZİÇ, E., Seçim Sistemleri, İstanbul 1967, s. 11; TEZİÇ, E., a.g.e., s.253; ARMAĞAN, S., Türk Esas Teşkilat Hukuku, İstanbul 1979, s. 115.

sergilenebildiği ve bu düşüncelerin siyasi partiler yolu ile teşkilatlanabildiği, siyasi rekabet içinde iktidar yarışının yapılabildiği rejimler için demokratik seçimler ifadesi kullanılabilir²⁶. Batı Demokrasilerindeki sapmalar acaba nereden kaynaklanmaktadır? Acaba bu tür sapmalar resmî ideolojilerin otoriter ve sert uygulamaları sonucu mu gerçekleşmiştir? Yoksa, tarihin normal seyri içinde o çağın gereği olarak normal seyri içinde mi oluşmuştur?

Kanaatimizce Batı Demokrasilerinde gözlemlenen bu tür sapmalar resmî ideolojilerin belli ölçüdeki baskıları yanında o gün çağdaş telakkilerin ve anlayışların gereklerinden de kaynaklanmıştır. Fakat bugün aynı türden sapmaları kabullenmek ve hazmetmek imkânsızdır. Bu nedenle özellikle ABD'de zencileri saf dışı bırakmak yönündeki uygulamaları ve düzenlemeleri artık hoş karşılamak mümkün değildir. Yakın zamana kadar Beyazlar, siyahlarla aynı otobüse binmiyorlardı.

Bu gün için Batı Demokrasilerinde demokrasinin gereklerini en azından kendi vatandaşları için bir ölçüde yerine getirdiklerini söylemek mümkündür. Fakat diğer ülkelere özellikle gelişmekte olan üçüncü Dünya Ülkelerine karşı aynı tutum içinde oldukları söylenemez. Özellikle, Sırların Bosna-Hersek'te uyguladığı alenen "Soykırım" Politikasına Batı ve ABD dünyanın gözü önünde seyirci kalmışlardır. Böylece batı demokrasisinin bir "çifte standart" içinde bulunduğu açıktır. Ancak, en azından kendi ülke sınırları içinde demokrasinin gereklerini mümkün olduğu kadar gerçekleştirmeleri ve resmî ideolojilerini tabu haline getirmemeleri, hiç olmazsa her zaman eleştiriye açık tutmaları, düşünce özgürlüğünün tam anlamı ile mevcut olması gene de batı demokrasilerinin bir parçasıdır.

Ya Türkiye'de?

2- Türkiye'de Durumu

a) Genel olarak

Türkiye'de demokratik gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu döneminde "yenileşme" hareketleri ile başlamıştır. Tanzimat Dönemi I. ve II. Meşrutiyet Dönemi ve bütün bu dönemlerde yavaş yavaş icra edilen "Batılılaşma Hareketi" çerçevesinde yapılmaya çalışılmıştır.

1839 tarihli Gülhane Hattı Hümayunu müslim-gayri müslim ayrımı yapılamayacağını vurgulamıştır. Esasen bu hükmün hiçbir anlamı yoktur. Osmanlı İmparatorluğunda zaten din ve vicdan hürriyeti bakımından böyle bir problem yoktu. Tanzimat Fermanında ayrıca ırz ve namus güvenliğinden söz edilmektedir ki bunun tamamen yersiz olduğu kanaatindeyiz. Çünkü imparatorluk içinde en emin güvencelerden biri ırz ve namus güvenliği idi.

1839 tarihli bu belgenin çeliştiği önemli bir noktayı belirtmek istiyoruz²⁷. Bu belgenin Dibacesinde (Başlangıç Kısmında) Devleti Âli'yenin kuruluşundan itibaren son yüzelli sene evveline gelinceye kadar islâm ahkâmına tam manası ile riayet olunduğu,

²⁶TEZİÇ, E., a.g.m., s. 238-239.

²⁷ÖZÇELİK, S., Anayasa Hukuku Dersleri, 2. Cilt İstanbul 1983, s. 43 not.25.

Osmanlı Devletinin kuvvetinin ve Osmanlı tebasının refah ve mamuriyetinin en yüksek noktada bulunduğu ve fakat yüzelli sene evvelinden beri çeşitli nedenlerle şeriat hükümlerine uyulmadığı ve bu yüzden eski kuvvetini kaybettiği belirtilmekte, kurtuluşun tekrar islamiyete dönülmekte olduğu vurgulanmaktadır.

Fermanda bu düşünceler belirtilmekle beraber o dönemde yabancı ülkelerden iktibas edilen bir çok kanun görüyoruz. Ezcümle, Ticaret Kanunu, Ceza Kanunu, Hukuk Muhakemeleri Kanunu, Ceza Usul Kanunu. Hatta Fransız Medeni Kanununun da o yıllarda iktibas edilmesi düşünülmüşse de, başta Cevdet Paşa olmak üzere garp memleketlerinden kanunların iktibası fikrine karşı çıkan zihniyet çatışmış ve onun muhalefeti sonucu 1581 maddeden ibaret Mecelle-i Ahkâm Adliye tedvin edilmiştir²⁸.

1839 Gülhane Hattı Hümayununun bu çelişkili tutumu 1856 Islahat Fermanında da gözükür. Çünkü bu ferman Tanzimat Fermanının hükümlerini teyit etmektedir. Aslında çelişki gibi gözükse de bu tutum adigeçen Fermanların ilânında perde arkası rolünü oynayan Batı Devletlerinin asıl niyetlerini ortaya çıkarmaktadır. Bu durum adı geçen siyasi belgelerdeki dış etkileri açıkça sergilemektedir.

Demokratik yönde olduğu ileri sürülen bu başlangıç 1876 Kanun-u Esasisi döneminde de devam etmiştir. 1909'dan sonra II. Meşrutiyet döneminde de aynı yönde gelişmeler olmuştur.

Durum Büyük Millet Meclisinin Kurulmasından sonra da devam etmiştir. Laik düzen geçme çalışmaları kademeli bir şekilde ve toplumun fazla tedirgin etmeden yapılmaya çalışılmıştır. Bu yüzden 1921 Tarihli Atatürk Döneminde yapılan Anayasada bile, Meclisin yetkileri arasında "ahkâm-ı şeriyenin tenfizi" yer almıştır. Yani Meclis, şeriat kurallarına uyulup uyulmadığını kontrol edecek ve yerine getirecektir. Meclisin yapacağı kanun ve nizamlarda zamanın ihtiyaçlarına en uygun "ahkâm-ı fihriyenin" esas tutulması gerektiği açıkça belirtilmiştir. 29 Ekim 1923'de yapılan ve Cumhuriyeti ilân eden Anayasa değişikliği ile de resmen bir devlet dini kabul edilmiş ve 2. maddede "Türkiye Devletinin dini din-i İslâm" dır hükmü getirilmiştir. 1924 tarihli Anayasanın 2. maddesinde "Türkiye Devletinin dini din-i islâmdır" hükmü tekrar edilmiştir. Keza, 26. maddede "ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi" görevi, B.M. Meclisinin vazifeleri arasında sayılmak suretiyle din ve devlet bağıllığı teyit edilmiştir.

Bu kısa açıklamalardan anlaşıldığı üzere memleketimiz uzun yıllar "dine bağlı devlet" sisteminde yaşadıkdan sonra, yan-dini bir sisteme girmiş ve her an biraz daha lâik devlet sistemine yaklaşmıştır²⁹.

Özellikle 1924'den itibaren çıkarılan bazı kanunlarla Türkiye'de Lâiklik ilkesinin temelleri atıldı. Bu kanunlar, 1924 tarihli Hilafetin İlgası Hakkında Kanun, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Şer'iyye Vekaletinin İlgası Hakkında Kanun, Tekke ve Zaviyelerinin İlgası Hakkında Kanun ve 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu. 1928'de 1222 sayılı Kanunla Anayasada değişiklik yapılarak "Türkiye Devletinin dini, dini islâmdır" ifadesi Anayasadan çıkarıldı. Keza BMM'nin görevleri arasında zikredilen "Ahkâm-ı Şer'iyyenin tenfizi" cümlesi de kaldırılmıştır. Ayrıca Milletvekillerinin yemin metninde yer alan

²⁸İbid.

²⁹BAŞGİL, A.F., Din ve Lâiklik, İstanbul 1985, s. 184.

"vallahi" ifadesi yerine "namusum üzerine söz veriyorum" ifadesi konulmuştur (md.16). Nihayet, 3115 sayılı ve 1937 tarihli Anayasa değişikliği ile CHP'nin "altı oku" olarak bilinen belli ilkeler Anayasasının 2. maddesine Cumhuriyetin nitelikleri olarak konulmuştur. Bu arada "Lâiklik" ilkesi de Anayasaya resmen girmiş oldu. Böylece bir siyasî partinin tüzüğünde yer alan ilkeler, Anayasada Cumhuriyetin nitelikleri olarak kabul ediliyordu; bu durum o zaman yadırganmıştı.

Temelleri 1839'lardan daha evvel atılan demokratik ve lâik gelişmeler 1928 ve 1937'lerden sonra daha da pekiştirilmiştir. Keza, 1961 ve 1982 Anayasalarında da yer almış ve Anayasal temellere ve güvencelere bağlanmıştır.

b) Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde Resmî İdeoloji

Görülüyor ki, Türk Siyasî hayatında gittikçe gelişen ve günümüze kadar erişen bir resmî ideoloji mevcuttur. Bütün bu gelişmeler ve değişimler temellerini toplumda pek bulmazlar.

Özellikle tanzimat ve meşrutiyet dönemi yenileştirme ve demokratik gelişme aşamasında bu durum çok açık görülmektedir. Yapılan 1876 Anayasası hiçbir doktrin ve ideolojinin eseri değildir. Hiçbir sosyal görüşün hiçbir siyasî doktrin hiçbir ideolojinin ve hatta hiçbir siyasî tecrübenin eseri olmayan Anayasa, esas itibariyle sosyal, siyasî, hukukî ve ekonomik bir doktrine sahip bulunmayan kimselerden, bu işin ehil ve müteassısı olmayan kişilerden oluşan bir komisyonun eseri olan eksik bir çalışmanın ürünüdür. Yapılan iş taklitçilik ve eksik bir kopyecilikten ileri geçmemiştir.

Bu Anayasa ve meşrutiyetin kurulması millî bir ayaklanmanın millî bir teşebbüs ve baskının sonucudur denilemez. Halka inememiş halk içinde kendine dayanak bulamamıştır. İlk Anayasayı ve meşrutiyeti, bunun zorunlu olduğunu ileri süren mevcut sisteme karşı gelen bir azınlığın eseri olarak kabul etmek lazımdır. Başka bir deyimle, İlk Anayasa aşağıdan gelen bir hareketin değil yukarıdan gelen ve kendisini empoze eden bir teşebbüsün sonucu olarak meydana gelmiştir ve bu yüzden dayandığı temel çürük olmuştur. Nitekim meşrutiyetin ilânını takiben ortaya çıkan olaylar da bunu doğrulamaktadır. Örneğin bu hareketin öncüsü olan Mithat Paşanın bütün ümitlerine rağmen kendisi sadrazamlıktan ikinci defa uzaklaştırılarak memleketten sürüldüğü zaman, kendisinin arkasında var olduğunu ve güvendiğini söylediği halk hiçbir reaksiyon göstermemiştir. Keza, Mebuslar Meclisinin önce dağıtılması, sonra tatil edilmesi ve nihayet tehiri de yine halkın hiçbir tepkisi ile karşılaşmamıştır³⁰. Celal Nuri Bey, bu durumu şöyle ifade ediyor : "Kanunu Esasî'nin halk için Avcılık nizamnamesinden pek farkı yoktur"³¹. Yani halk bu Anayasayı, kuşların ve hayvanların nasıl ne şekilde ve ne zaman avlanacaklarını gösteren bir belge zannediyorlardı. Kısacası, Kanun-u Esasînin yapılması ve meşrutiyetin ilânı henüz daha uykusundan birden bire uyanan, etrafına şaşkın şaşkın bakan, ne yapmak istediğini birdenbire kestiremeyen ürkek ve çekingen bir kitle ile karşı karşıya bulunmaktadır.

³⁰OKANDAN, R.G., *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasî Gelişmesi)* İstanbul 1977, s. 197.

³¹TUNAYA, T.Z. : *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, 3. bası, İstanbul 1975, s. 252.

İktidara hâkim olan İttihat ve Terakki Fırkası kısa zamanda otokratik bir düzen isteyen bir siyasî parti haline geldi. Hak, özgürlük ve demokrasiyi gerçekleştirip teminat altına almak için kurulduğunu iddia etmesine rağmen, muhaliflerini çeşitli yollarla sindirmek, sinmezlerse yok etmeyi iktidarda kalmak için geçerli bir yöntem olarak kabul etmişlerdir.

Neden böyle olmuştur ? Niçin hürriyet vaadeden İttihat ve Terakki Fırkası diktatör olarak vasıflandırdığı II. Abdülhamid'i aratacak kadar keyfi bir düzen kurmak istemiştir ? Çünkü İttihat ve Terakki liderleri demokrasi, hak ve hürriyet, eşitlik gibi deyimlerin gerçek anlamını, özünü ve gereklerini kavramadan şeklen benimsemişlerdir. Demokrasinin herşeyden önce karşılıklı saygıyı gerekli kılan bir rejim olduğunu anlayarak faaliyetlerini bu anlayışa göre düzenlememişlerdir.

Meşrutiyet döneminde kurulan Cemiyetlerin hiçbiri gerçek anlamda bir parti niteliğini kazanamamışlardır. Aralarındaki farklar doktriner ve ideolojik olmaktan öte "şahsî çıkara" dayanıyordu. Hepsisi de II. Abdülhamit rejimini yıkmakta kararlıydılar. Fakat bundan sonrası meçhuldür. Aralarında birlik sağlamak için 1902'de yaptıkları toplantı "sen-ben" çekişmeleri ile sonuçlanmıştır. Bu dönemde 20'den fazla dernek (parti) kurulmuştur.

Jön Türkler birbirleri ile sürtüşmeye girişince ve öldürme olayları da başlayınca bir kısmı ülke dışına çıkararak karşı harekete başladı. Tabii ki bu, Jön Türk hareketine karşı ikinci bir Jön Türk hareketi idi. Bunlar Pariste Millî Muhalefet Fırkasını kurdular. Osmanlı Devletinin ittihatçıların zulmünden kurtarılması için Rus Çarına, İngiltere Kralına ve Fransa Cumhurbaşkanına başvurdular.

İttihat ve Terakki fiili bir tek parti rejimi kurmuş ve muhalefet tamamen sindirilmiştir. Neticede, İttihat ve Terakki memleketi I. Dünya Savaşına sürükleyerek Devletin Sonunu da getirmiştir. Ömürlerinde siyasî bir program görmeyen, meşrutiyet ve parlamento hayatının zorluklarını hayallerinden bile geçirmeyen sadece heyecan dolu olan İttihat Terakki mensupları demokratik bir siyasî hayata geçememiştir. Özgürlüğün yine özgürlük taraftarlarınca yıkıldığını görüyoruz. Kısacası, bu mevkiilerin tadını tadan hürriyet kahramanı geçinen şahıslarca yani Kanunu Esasinin, meşrutiyetin ve özgürlüğün savunucuları tarafından bu kavramlar ölüme mahkum edilmiştir. Ellerinde özgürlük ve meşrutiyet bayrakları ile keyfi olarak kabul ettikleri II. Abdülhamit yönetimini yıkanlar, memlekette Anayasal bir sistemin kurulmasına çalışanlar, meşruti yönetimin gereklerine göre kişilerin siyasî ve hukukî durumlarında köklü değişikliklerin yapılmasını isteyenler, iktidara geldikten sonra bu yeri, koltuğu koruyabilmenin çaresini Anayasa, meşruti yönetim ve özgürlük gibi kelimelerin unutturulmasında ve onların kuru birer söz haline getirilmesinde bulmuşlardır. II. Abdülhamit kendisini müdafaa ederken halkın her türlü özgürlük hayatını teneffüs edecek güce, hazmedecek iradeye sahip olmadıklarını söylerken, İttihat ve terakki buna şiddetle karşı çıkmıştır. Ne garib tecellidir ki, bunlar II. Abdülhamid'in durumunu müdafaa için ileri sürdüğü teze sonradan dayanma aczini ve beceriksizliğini göstermişlerdir. Kendileri de daha sonra muhalefete karşılaşınca "memleketin meşrutiyet ve özgürlük rejimine henüz kabiliyeti olmadığına" hükmetmişlerdir³².

³²OKANDAN, R.G., a.g.e., s. 424-425.

Şu halde, meşrutiyet döneminde, faktörler, sebepleri ne olursa olsun bir dikta rejiminin hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. Yıkılmaya çalıştıkları II. Abdülhamit rejimini aratmışlardır. Yani, tek ferdin istibdadı olarak niteledikleri padişah iktidarı yerine bir zümrenin istibdadına geçilmiştir³³.

c) Cumhuriyet Döneminde Resmî İdeoloji

Osmanlı döneminde demokratik gelişmeler yüzeysel kalmış ve İttihat ve Terakkinin baskısına sahne olmuştur. Yaptıkları tarihi hatalarla da ülkeyi I. Dünya Savaşına sokarak sonunu getirmişlerdir. Tanzimat ve II. meşrutiyet dönemlerinde hürriyet, eşitlik, anayasal düzen, meşrutiyet ve demokrasi kavramları sadece şeklen mevcut olmuş ve ciddi bir gelişme kaydedememiştir.

Yapılan millî mücadele sonucu misak-ı millî sınırları içinde müstakil bir devlet kurulabilmiştir. Yeni Devletin resmî ideolojisi 1919'lardan başlayarak oluşmuştur. Atatürk İlkeleri, Millî Egemenlik, Cumhuriyet, demokrasi ve lâiklik ilkesi devletin resmî ideolojisinin temellerini oluşturuyordu. Bu ilkeler Anayasal planda hüküm ve teminat altına alınmıştır. 1921 Anayasasında egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu belirtilmiştir (md.3). 1924 Anayasası devletin şeklinin Cumhuriyet olduğunu (md.3) egemenliğin millete ait olduğunu hükme bağlamış (md.3), Devletin nitelikleri Cumhuriyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçı" (md.2) şeklinde irdelenmiştir. Bu nitelikler 1937'de Anayasal planda düzenlenmiştir. Ayrıca, Devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna dair hükmün hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği ve değiştirilmesinin de teklif edilemeyeceği hükme bağlanmıştır (md.102). Bu Anayasada, 1921'den farklı olarak, tıpkı 1876 Anayasası gibi hak ve hürriyetler de Anayasanın bir bölümünü oluşturmaktadır.

Ancak, uygulamada bu hak ve hürriyetler pek işlememiştir. Bunda Devletin Resmî ideolojisini olgunlaştırmanın ve yerleşirmenin büyük rolü olmuştur. Özellikle Lâiklik ilkesinin yanlış yorumlanması ve uygulanması sonucu kişi hak ve hürriyetleri ihlâl edilmiştir.

Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ve lâiklik ilkesinin önderi Mustafa Kemal Atatürk'ün lâiklik anlayışı, daha sonra yapılan bazı fırsatçıların yapmış oldukları yorumun aksine "din düşmanlığı" şeklinde değildi. Nitekim Atatürk'e ait olan şu satırlar bunu açıkça göstermektedir. "Din bir vicdan meselesidir. Herkes vicdanının emrine uymakta serbesttir. Biz dine saygı gösteririz. Düşünce ve tefekküre karşı değiliz, Biz sadece din işlerini millet ve devlet işlerine, karıştırmamaya, kasta ve fiile dayanan taassupkâr hareketlerden sakınıyoruz" : "Her fert istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendine mahsus siyasî bir fikre mâlik olmak, intihap ettiği (seçtiği) bir dinin icabatını (gerektirdiklerini) yapmak veya yapmamak hak ve hürriyetine maliktir. Kimsenin fikrine ve vicdanına hâkim olunamaz. Vicdan hürriyeti mutlak ve taarruz edilemez."^{33a} Türkiye Cumhuriyetinde herkes Allah'a istediği gibi ibadet eder. Hiç kimseye dini fikirlerinden dolayı birşey yapılamaz. Türkiye Cumhuriyetinin resmî dini yoktur"; "Lâiklik, yalnız din ve dünya işlerinin birbirinden ayrılması değildir. Lâiklik yurttaşların vicdan, ibadet ve din hürriyetini tekeffül eder (üstlenip korur)"; "Lâik

³³İbid., s. 426, Ayrıca Bkz. TUNAYA, T.Z., a.g.e., s. 331.

^{33a}Bkz. AFET İNAN, A., Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları, s. 470.

hükümet tabirinden dinsizlik mânâsı çıkarmaya yeltenen fesatçılara fırsat vermemek lazımdır." Bunlara benzer bir çok sözleri mevcuttur.

Resmî ideoloji çerçevesinde yapılan devrimler maalesef çok kan dökerek gerçekleşmiştir. Kılık Kıyafete yönelik bazı devrim kanunları, Şapka İktisâsı Kanunu bir çok idamla sonuçlanmıştır. Bu uygulamalar sırasında" suçta ve cezada kanunilik" ilkesi zedelenmiştir. İstiklâl Mahkemeleri olağanüstü mahkeme niteliğinde idi. Yani tabii yargı yolu esasına aykırı idi. Üyelerinin TBMM'ce oluşumu tarafsızlıklarını kaybettirmiştir. Meclis içinde hukukçu üye bulunmasına rağmen İstiklâl Mahkemelerinin üyeleri çoğunlukta hukukçu değildi. Savunma hakkı son derece kısıtlanmıştır. Bütün bunlar resmî ideoloji adına yapılmıştır. Ne var ki bugün şapka giyme bütün devlet memurlarına ve TBMM üyelerinē mecburi olduğu halde bu mecburiyete uyulmamaktadır. Bu konuda kanunun açık hükmü alenen ihlâl edilmektedir.

2 Mart 1924 günü İkinci Büyük Millet Meclisi iki büyük kanun daha kabul etti. Bunlardan biri 429 sayılı Şer'îye ve Evkâf Vekâletinin İlgası ile Yerine Diyanet İşleri Reisliğini Kuran Kanun, diğeri, 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu .429 sayılı Kanun Türkiye'de din ile devlet işlerini kesin ve açık bir şekilde ayırdığı halde, keza, devleti diyanete karşı re'sen karar yetkisine sahip müstakil bir duruma koyduğu halde, Diyanete de hiç olmazsa muhtar bir faaliyet sahası sağlayıp özerklik tanınması gerektiği halde, laiklik ilkesinin bu temel niteliğini ve mantığını bir tarafa bırakarak, Diyaneti bütün teşkilât ve personeliyle birlikte hükümetin eli ve emri altına koymuş, neticede "dine bağlı devlet" yerine "devlete bağlı din" esası getirilmiştir ki, bunun lâiklik bağdaşması mümkün değildir³⁴.

1961 ve 1982 Anayasalarında Diyanet İşleri Başkanlığı "genel idare" içinde kabul edilerek düzenlenmiştir. Bu konuda 1962 tarihli ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun çıkarılmıştır. 1982 Anayasası bu konuda şu hükmü koymuştur : "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir" (md.136). Bu maddenin gerekçesinde "Cumhuriyetin hemen başlangıcından itibaren, genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığının yine aynı statüye bağlı kalması yerinde görülmüştür" denilmektedir³⁵.

Acaba, Anayasalarımızda devletin lâiklik özelliği belirtilmekle ve Diyanet İşleri Başkanlığını genel idare içinde düzenlemekle devlet gerçekten lâik olabilmişmidir ? Bu soruya müsbet cevap vermek mümkün değildir. Zira, tam lâik olabilmesi için Hükümetin emrine bağlanmış olan Diyanet İşleri Başkanlığının, serbest bırakılarak hiç olmazsa Üniversiteler kadar bir özerkliğin tanınması gerekir³⁶. Keza, Vakıflar da mutlaka Diyanet Teşkilatına bağlanmalıdır. Aşıkardır ki, dini vakıflar dini hizmetler içindir. Bu nedenle bütün geliri, gideri ve varıyla vakıfların Diyanet İşleri Teşkilatına bağlanması gerekir. Bu durumda Diyanet İşleri Başkanlığının mali yönden acze düşeceği

³⁴BAŞGİL, A.F., a.g.e., s. 168-170.

³⁵Bkz. KUZU,B., Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat, 2. Baskı İstanbul 1992, s. 172.

³⁶BAŞGİL, A.F., a.g.e. s. 203.

sanılmamalıdır³⁷. Yine lâik bir ülkede memur statüsünde din görevlisi olamaz. Bütün bu sapmalar resmî ideolojinin bazı kaygılarından ileri gelmektedir.

430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu, o tarihte muhtelif bakanlıklara bağlı olarak çalışan öğretim kurumlarını, bağlı oldukları Bakanlıklardan ayırarak, tek elden idare edilmek üzere, Maarif Vekaletine bağlıyordu. Bu kanun (md.4) mevcut bütün din eğitimi yapan eğitim müesseselerini kapatmış, onların yerine İlähiyat Fakültesi ve İmam Hatip türünden okulların açılmasını hükme bağlamıştır. Fakat bu okullar uzun yıllar açılmamıştır. Yani, Devlet din eğitimi üzerine almışken, bu alanda hiçbir girişimde bulunmamıştır³⁸. Çocuklarına din eğitimi vermek isteyen ana ve babalar bu imkândan mahrum kalmışlardır. Vatandaşlar tabir caizse çocuklarına "korsan din eğitimi" yaptırmışlardır.

Tevhid-i Tedrisat Kanununun bu şekilde yorumlanarak uygulanması lâiklik adına yapılmıştır. Halbuki bir halkın dini eğitiminden mahrum bırakılması ile lâiklik arasında ciddi bir ilişki kurmak imkânsızdır. Fakat yanlış uygulama sonucu vatandaşın gözünde lâikliğin dinsizlik olduğu inancı doğmuş ve kafasına yerleşmiştir. Bundan dolayı bizde lâiklikle din arasında bir çatışma Cumhuriyetin hemen ilânından sonra şiddetlenmiş ve hâlâ devam etmektedir.

Bu problem 1961 ve 1982 Anayasaları döneminde de devam etmiştir. Din eğitimi her zaman resmî ideoloji ile çatışır gösterilmiştir. 1982 Anayasasında yer alan "din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında olduğu"nu belirten hüküm (md.24/4) resmî ideolojiye aykırı görülmüştür. Esasen bu hükmün konulması, 1983 tarihli Devlet Planlama Teşkilatının raporuna göre, Millî bütünlüğümüzü sağlamak içindir. Aynı durum 1968'de ABD'de de görülmüştür. Orada da dini duygulardan uzaklaşmış bir neslin aile ve devleti tanımadığı sonucuna varılarak dini eğitim ve programa ağırlık verilmiştir. Aslında Türkiye'de din kültürü ve ahlâk derslerinin mecburi olmasının asıl amacı gençlere dinini öğretmek değil, laiklik ilkesini korumaktır. Yani resmî ideolojiyi benimsetmekle bir araç olarak kullanılmak istenmektedir.

İlk bakışta "zorunlu din eğitimi" lâiklik ilkesine aykırı gibi görünüyorsa da, okutulacak olan ders "din kültürü ve ahlâk" dersidir. Danışma Meclisinden geçen metinde "din ve ahlâk eğitim ve öğretimi" şeklinde olan ifade, bu tür kaygılarla olsa gerektir ki, Millî Güvenlik Konseyinde değiştirilmiştir. Amaçlanan sadece "dinler tarihi" ve "ahlâk eğitimidir" Bu çerçevede verilecek bilgiler kültür olmaktan öteye geçip uygulamalı din eğitimi olmayacağına göre bunun neresi laikliğe aykırı olacak ? Böyle bir dersin diğer herhangi bir dersten ne farkı var ? Bu memleketin okullarında okuyan herkes en üst düzeyde bir makama kadar gelebilme hakkına sahip olduğuna göre, % 98'lik bir bölümü müslüman olan bir toplumun din kültürünü bilmek hangi mantukla lâikliğe aykırı telakki edilecek ? Zaten bu hüküm islâm dinine inananlar için fazla bir sorun teşkil etmeyecektir. İnanmayanlar veya başka bir dine inananlar % 98'i müslüman olan bir kazada Kaymakam olmak veya bir vilayette Vali olmak hakkından vazgeçerlermi ? İdare etükleri yörenin sosyo-kültürel yapısını ve din kültürünü bilmeyen bir idareci ne derece başarılı olabilir ?

³⁷Ibid, s. 206.

³⁸Ibid., s. 193-195.

Bu sorulara tatminkâr cevap vermek mümkün değildir. Bugün İngiltere Resmî bir dini olan devlettir; ve Anglikan Kilisesine bağlıdır. Kral Kilisede taç giyer. İngiliz Millî Eğitim Kanununa göre (md.25) eğitim ve öğretim her sabah papazların yönettiği mecburi bir dini ayinle başlar ve haftada iki saat mecburi din dersi okutulur. Keza, Belçika, Lüksemburg, Hollanda gibi ülkelerin de resmî dinleri vardır. Almanya'da din eğitim ve öğretimi tamamen kiliseye bırakılmıştır. Hatta liselerin % 90'ı Kiliselere bağlıdır. Anaokulları da dahil, din eğitim ve öğretimi bütün ilk, orta ve liselerde mecburidir. İngiltere'de haftada 2 saat, Almanya'da 5 saat, Avusturya'da 3 saat din dersi vardır. Bunların birer saati kiliselerde uygulamalıdır. İsviçre lâik bir ülke olduğu halde Anayasanın başına "Kaadir-i Mutlak Allah'ın adına" ifadesini koymuştur. Fransa'da dinle devlet işleri kesinlikle birbirinden ayrılmıştır. Devlet, din işlerine asla karışmaz; tamamen cemaatlere bırakmıştır. Kilise kendi okulunu kurar, dini eğitimini yapar. İtalya'da Anayasaya göre "katolik kilisesiyle devlet birbirlerine karşı bağımsız ve egemendir" Birbirlerinin kanunlarına tâbi değillerdir. Dolayısıyla Vatikan ayrı bir devlet statüsü içinde bulunur. Kiliseleri kurmakta ve dini eğitim yapmakta serbesttir.

Görülüyor ki, Avrupa'da din eğitimini ya devlet ele almış ve gereğini yapmaktadır; ya da bu işi tamamen kiliselere bırakmıştır. Bizdeki durum her ikisinde uymamaktadır. Lâik olan bazı ülkelerinde din eğitimi, gayet rahatça ve serbestçe yapılmaktadır. Kiliseler özerktir. En geniş anlamı ile din ve vicdan hürriyeti vardır. Lâiklik bu ülkelerde hiçbir zaman din aleyhtarı bir hareket biçiminde yorumlanmamaktadır. Din ve vicdan hürriyetinin karşısına resmî bir ideoloji ile çıkmamaktadırlar.

Cumhuriyet dönemi resmî ideolojisi kitlelerin din ve vicdan hürriyeti yanında düşünce ve kanaatlerini açıklama, siyasî parti kurma ve örgütlenme hürriyetlerini de kısıtlamıştır.

Özellikle 1950'den önceki dönemde çok partili siyasî hayata geçiş kolay olmamıştır. 1924'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruldu. Fakat hükümet Tahriri Sükûn Kanununa dayanarak bu partiyi kapatmıştır. Çok partili rejime geçişte ikinci deneme 1930'da yapılmıştır. Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Bu da kısa zamanda kendi kendini kapatma kararı almıştır. Bu iki parti de devrim aleyhtarlarının eline geçtiği için siyaset sahnesinden silinmiştir. Bu durum, 1945'e kadar devam etmiştir. Demokrat Partinin 7 Ocak 1946 tarihinde kurulmasından sonra hukuken, 1950 seçimlerinden sonra da fiilen çok partili siyasî hayata geçilmiştir. Bu seçim Türk siyasî hayatında "Beyaz İhtilâl" sayılmaktadır. Resmî ideolojinin mutlak tahakkümü kısmen aralanmıştır; 27 yıllık otoriter tek parti, CHP İktidarı sona ermiştir.

Bu dönemin iktidarına tepki olarak, yıllarca tek başına iktidarda kalan CHP, muhalefette 10 yıl kalmanın ve bir daha iktidara geçememe korkusunun verdiği panikle 27 Mayıs 1960 ihtilalinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Bu tarihten sonra yapılan 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası resmî ideolojiyi korumak ve kollamak amacıyla bazı yasaklar getirmiştir. Benzer düzenlemeler Siyasî Partiler Kanununda ve Dernekler Kanununda da mevcuttur. 1983 tarihli Siyasî Partiler Kanununda (md.78-97) bu konuda önemli sınırlamalar vardır. Bu durumda "siyasî partiler ister iktidarda ister muhalefette olsunlar demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır" şeklindeki 1961 ve benzer şekildeki 1982 Anayasasının hükmü (md.68) ile siyasî partilerin önemine verilen değer, bu yasaklarla çelişki halinde bulunmaktadır.

Resmî ideoloji siyasî örgütlenmeye sınır getirirken düşünceleri açıklama hürriyetine de tahditler koymuştur. 1961 ve 1982 Anayasalarının 19 ve 24. maddelerinin son fıkrası hükmü "Kimse, devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırmak veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlamak amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz".

Aslında bu düzenleme 1961 Anayasasına Türk Ceza Kanununun 163. maddesinin 4. fıkrasının aynen aktarılması ile oluşturulmuştur. Bilindiği gibi bu hüküm Ceza Kanununa 1949'da girmiştir. Dikkat edilirse bu fıkrada "siyasî menfaat", "şahsî nüfuz" dini duygu", "dince kutsal sayılan şeyler" gibi ifadeler kullanılmıştır. Şahsen ben, bir hukukçu olarak bu ifadelerin kapsamını tesbit etmekte acze düşmüş durumdayım. Hele bunların ayrıca Ceza Kanununa konularak suçun belirlenmesinde kanuni unsurun oluşturması, bir hukuk devletinde kabulü mümkün olmayan bir düzenleme tipi oluşturmaktadır. Ceza Kanunu bu tür propoganda, açıklama ve telkinde bulunmayı suç kabul etmiştir. Düşünceyi açıklama hususunda benzer sınırlamalar Türk Ceza Kanununun 141 ve 142. maddelerinde mevcuttu. Bu hükümler de anayasal dayanaklarını 14. maddede bulmaktadırlar. Bugün dünyada gönüllere taht kurmuş olan Yunus Emre ve Mevlânâ yaşamış olsalardı mutlaka 163. maddeden dolayı tahkikat geçirirlerdi. Bu hükümlerin kaldırılmış olması^{38a} iyi bir gelişmedir ve demokratik çabalarımıza olumlu katkıda bulunacaktır. Ancak, Anayasada mevcut olan md.24/son kaldırılmadıkça ve 14. madde değiştirilmedikçe Ceza Kanununa bu tür yasaklar koymak her zaman mümkündür. Benzer sınırlamalar Siyasî Partiler Kanununda (md.87) ve Dernekler Kanununda da mevcuttur.

Konuyu, düşünceleri açıklama hürriyeti açısından değerlendirecek olursak, bu tür yasaklar bu hürriyetin özünü zedeler niteliktedir. Ayrıca, Anayasanın 13. maddesinde öngörülen ve hak ve hürriyetleri sınırlamanın sınır olarak gösterilen "demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz" kıstasının da gereğidir. Zira, demokratik bir rejim çok seslilik ve çeşitlilik arz eder. Karşıt düşüncelerin de açıkça sergilenmesini gerektirir. Aslında bu açıklık demokrasi için de bir teminatür. Çünkü bu tür görüşlerin yasa dışı yollarla açıklanması önlenmiş olur. Görüşler açık ve net bir şekilde ortaya konulursa gerçekler de o ölçüde berraklaşır, şeffaflaşır ve neticede, sağlıklı bir demokrasi ortaya çıkar.

Şu halde, kişilere düşüncelerini rahatça açıklama, bunları yayma ve bu düşüncelerine uygun olarak yaşama hakkının en ufak bir engelle karşılaşmadan tanınması gerekir. Belirttiğimiz gibi demokrasinin ve lâiklik prensibinin gereği budur; bu, vatandaşlara bir ihsan olarak değil bir hak olarak verilmelidir. Hiçbir resmî ideoloji bu konuda yasak koyamaz.

Kişilere tek tek düşüncelerini açıklama ve yayma hürriyeti tanırken aynı kişilere toplu olarak, cemiyet kurarak yahut parti kurarak bu görüşlerini açıklama imkânı da tanınmalıdır. Aksi halde düşünceleri tek tek açıklama imkânı tanınırken, örgütlenerek ortaya çıkmasını yasaklamak bir çelişki teşkil eder. Bütün bu tesbitlerimiz doğa bir sonucu olarak tek tek açıklanabilen, örgütlenerek yayılabilen düşüncelerin siyasî iktidar yolu ile de ülke genelinde uygulanabilme kapasitesinin açık tutulması gerekir. Burada

^{38a} Bkz. 3713 sayılı ve 12-4-1991 tarihli Terörle Mücadele Kanunu (md.23/c), R.G. 12-4-1991-20843.

elimizdeki en büyük güvence ve kıstas bu tür düşünceleri savunan siyasi partilerin seçimle iktidara gelip yine seçimle gitmeleridir. Kısacası, her türlü siyasi görüş ve bunları savunan siyasi partiler "demokrasinin oyun kuralları içinde" faaliyet göstermelidirler. Bu çerçevede teokratik nitelikli bir partinin kurulmasına lâiklik ilkesi engel teşkil etmez. Tam aksine lâikliğin ve demokrasinin gereğidir.

Türkiye'nin gündeminde bir de "başörtü" meselesi vardır. Farklı uygulamalar karşısında TBMM konuyu kanunla halletmek istemiştir. Önce 2547 sayılı YÖK Kanununda değişiklik yapan 3511 sayılı ve 27.12.1988 tarihli kanunu çıkarmıştır³⁹. Bu kanun "dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması'nı serbest bırakıyordu. Bu kanunu Anayasa Mahkemesi, birçok açıdan özellikle de lâiklik bakımından Anayasaya aykırı bulmuştur⁴⁰. TBMM daha sonra Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğünü düzenleyen ve 2547 sayılı Yükseköğretim Kanununda değişiklik yapan yeni bir kanun çıkararak konuyu düzenlemiştir. 3670 sayılı ve 25.10.1990 tarihli bu kanun⁴¹ Anayasa Mahkemesinin iptal gerekçesini dikkate alarak çıkarılmıştır; "dini inanç" ifadesi çıkarılmıştır. Anayasa Mahkemesi bu kanunun iptal talebini reddetmiştir⁴². Fakat Anayasa Mahkemesi bu kanunun başörtüsünü kapsamadığını, başörtüsünü düzenleyen kanunun zaten iptal edildiğini kararında belirtmiştir. Danıştay da vermiş olduğu bazı kararlarında⁴³ başörtüsünü sırf lâik Cumhuriyet ilkesine karşı çıkararak dine dayanan bir devlet düzenini benimsediklerini belirtmek amacı ile "takuklarını, bunun "Cumhuriyetimizin temel ilkelerine karşı bir dünya görüşünün simgesi haline gelmek" amacını güttüğünü belirtmektedir. Benzer ifadeler Anayasa Mahkemesi kararında da mevcuttur. Danıştayın bu konuda vermiş olduğu birkaç kararında aynen şöyle denilmektedir : "Yeterli eğitim görmemiş bazı kızlarımız hiçbir özel düşünceleri olmaksızın içinde yaşadıkları toplumsal çevrenin gelenek ve göreneklerinin etkisi altında başlarını örtmektedirler. Ancak bu konuda, kendi toplumsal çevrelerin baskısına veya gelenek ve göreneklerine boyun eğmeyecek ölçüde eğitim gören bazı kızlarımızın ve kadınlarımızın sırf lâik Cumhuriyet ilkelerine karşı çıkararak dine dayalı bir devlet düzenini benimsediklerini belirtmek amacı ile başlarını örtükleri bilinmektedir. Bu kişiler için başörtüsü masum bir alışkanlık olmaktan çıkarak kadın özgürlüğüne ve Cumhuriyetimizin Temel ilkelerine karşı bir dünya görüşünün simgesi haline gelmektedir".

Görülüyor ki, başörtüsünde ideolojik bir yön aranmıştır. Karardan anladığımız kadarı ile dini amaçla takılabilir, ideolojik amaçla takılamaz. Ancak, dini amaçla başörtüsü takmak ile siyasi amaçla başörtüsü takmak arasında ayrımı yapacak kıstas nedir ? Nerede mevcut böyle bir mihenk taşı ?

Danıştayın kararında yer alan bu ifadelerden ülkemizde eğitim ve öğretimin kişileri gelenek ve göreneklerden ayırmaya yönelik olduğu anlamı bile çıkarılabilir. Halbuki, örf ve adetlerin İdare Hukukunun kaynakları arasında belli bir ölçüde yer aldığını bilen bir yargı yeri bunu kararının gerekçesi yapamaz. Başın örtünmesi yeterli eğitim ve öğretim

³⁹RG. 27.12.1988- 20032.

⁴⁰E. 1989/1, K.1989/12, Kt. 7.3.1989, AMKD, sy.25, s. 133-165.

⁴¹RG. 28.10.1990-20679.

⁴²E. 1990/36, K.1991/8, Kt. 9.4.1991, RG. 31.7.1991-20946.

⁴³Danıştay D.8, 23.2.1984, E. 1983/207, K. 1984/330, DD, sy.56-57, 1985, s. 317-318; Danıştay D. 8, 20.12.1983 E. 1983/142, K. 1983/2788.

görmemenin bir belirtisi olsa bunu tercih eden herkese kuşku ile bakmak gerekir. Hele, başını örtenerin "sırf lâik Cumhuriyet ilkelerine karşı çıkarak, dine dayalı devlet düzenini benimsedikleri için başlarını örttüikleri suçlamasını birçoklarını ve bu arada Mevhibe İnönü Hanımefendiye de içine aldığı düşünülebilir^{43a}.

Esasen, başörtüsü ve türban Anayasaca din ve vicdan hürriyetinin doğal bir uzantısıdır. Bu hususta hiçbir kanuni düzenlemeye ihtiyaç yoktur. Tam aksine bu konuda kanun çıkarmak bu hakkı zayıfa indirgemek olur. Çünkü bir iktidarın kanunla verdiği bir hakkı başka bir iktidar her zaman kaldırma yetkisini kendinde bulur.

Türban konusunu en tabii haklardan biri olarak değerlendirmek gerekir. Kılık kıyafet her şeyden önce kişinin özel, mahrem hayatına ilişkin bir husustur; dışarıdan müdahaleye tahammülü yoktur⁴⁴.

Bir sosyal demokratın anısı : "Kısa bir süre önce, türban tartışmasının yapıldığı günlerde, bir akşamüstü, bir toplulukta, sosyal demokrat bir arkadaşım ile karşılaştım. Kendisi önemli bir konumda. Üniversite öğretim üyesiydi, kısa bir süre önce ayrıldı. Konu türban ve başörtüsü tartışmasına geldi. Bu arkadaşımın üniversitede ders verirken sınıfa başörtülü bir öğrenci girmek istemiş. "Kızı kolundan tuttuğum gibi sınıftan dışarı atım" dedi^{44a}. Ondan sonra muzaffer bir komutan edasıyla "kız neye uğradığını şaşırıldı" diye ekledi⁴⁵. Dona kalmıştım. Sosyal demokratlarımızın köklü bir şekilde değiştirmeleri gereken pek çok inançları, görüşleri ve yorumları var⁴⁶. Bu önemli ve ciddi bir tesbittir. Türkiye'de sosyal demokrat profesörler lâiklik adına yürüyorlar, fakat aynı profesörler ülkede yaşanan demokrasi ve insan hakları ihlallerine pek ses çıkarmazlar⁴⁷.

Kıscacası, insanların düşünce ve kanaatlerini açıklama hürriyetleri demokrasinin temelini oluşturur. Mevcut resmi ideolojinin dışında bir yönetim isteyen insanlara da bu isteklerini açıklama imkânı verilmelidir. "Biz onlara bunun doğru olmadığını, yanlış olduğunu söyleyebilmeliyiz. Onlar bize zor kullanmamalıdır, biz de onları zorla, yasakla, baskıyla, cezayla susturmamalıyız. Yani karşılıklı, hoşgörü, insanların karşılıklı farklı görüşlerine güvenebilmeleri, bunları anlatabilmeleri bu görüşler etrafında örgütlenebilmeleri, işte demokrasi budur. Bunun azı olmaz, çoğu olmaz, düşünceleri yanlıştır diye sınırlandırılması da olmaz, aksi tutum kendine güvensizliğin ifadesidir"⁴⁸.

Elbetteki her devlet kendi mevcut siyasî rejimini korumak için bazı tedbirler alacaktır. Fakat, devletin kendisini koruyucu çareler araması, eyleme dönüşmüş, cebir ve şiddet içeren davranışlara karşı olacaktır. Bu durumda kişinin düşüncesini açıklamasından dolayı sorumlu tutulması için açıklanan düşünce ile zararlı eylem arasında açık ve somut

43a ÖZAY, İ.H., Devlet İdari Rejimi ve Yargısal Korunma, İstanbul 1986, s. 36.

44 ÇAKIR, R. GÖKTAŞ H. Resmi Tarih-Sivil Arayış, İstanbul 1991, s. 117 (Halûk Özdalga ile Röportaj)

44a İbid

45 İbid

46 İbid

47 İbid, s. 183 (Şahin Alpayla röportaj)

48 İbid, s. 192 (Ertuğrul Günay'la röportaj)

bir tehlikenin mevcut olması gerekir. Nitekim, biraz farklı olmakla beraber, aynı kıstası Amerikan Federal Mahkemesi de benimsemiştir.

Türk Ceza Kanununda eyleme yönelik cebir ve şiddet içeren hareketleri, zora dayanan fiilleri önleyici ve cezalandırıcı bir çok hüküm mevcuttur. Nitekim Âmmec nizamı aleyhine işlenen cürümler babı altında "Suç işlemeye tahrik ve teşvik" ayrı bir suç olarak öngörülmüş ve cezalandırılmıştır (md.312). Ayrıca, bu meyanda 146,170 ve 171. maddeler mevcuttur.

Memleketimizde inkılâp hareketinden doğan zaruret hali çoktan geçmişken normal döneme dönüleceği, zaruretten doğan tedbirlerin yumuşatılarak normal hukuk rejimine girileceği umulurken, bilakis daha da şiddetli tedbirlere başvurulmuş, gitikçe artan bir yıldırma politikası takip edilmiştir.

1982 Anayasası Resmî ideolojiyi kuvvetlendirmek ve korumak için daha sıkı tedbirler öngörmüştür. Bunda, 12 Eylül 1980 öncesi anarşik olayların büyük tesiri olmuştur. Halbuki düşünceleri açıklama hürriyeti ile anarşik olaylar birbirlerine zıddır. Bu olayların etkisi ile masum insanların demokratik hak ve hürriyetlerini kullanmada resmî ideoloji kale gibi dikilmiştir. 1982 Anayasası değişmez maddelerin kapsamını da genişletmiştir (md.4) ⁴⁹ Bu genişletmeyi Millî Güvenlik Konseyi gerçekleştirmiştir. Sadece "Cumhuriyet" ilkesinin değişmezliği konusunda bazı Batı ülke Anayasalarında da hükümler mevcuttur. Fakat bizdeki genişletme birtakım zorlukları da beraberinde getirmiştir. Örneğin değişmez maddeler arasında Ankara'nın başkent olması da mevcuttur. Bu konuda teklif dahi getirilemeyecek. Ankara'nın başkent olmaktan çıkarılması gerektiği gibi bir düşüncemiz yok; ancak bu düzenleme güçlükleri beraberinde getirmiştir. Diyelim ki, Ankara'da muhtelif sebeplerle kitle halinde ölüm başlasa devlet faaliyetlerinin işlerlik güçlüğü nedeniyle başka bir şehrin başkent olması teklif dahi edilemeyecektir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalar, gösteriyor ki, ülkemizde resmî ideolojiyi korumak için demokrasinin özü ile bağdaşmayan birtakım düzenlemeler mevcuttur. Bunların artık aşılması şarttır. Türkiye'de lâik cumhuriyet ve demokrasi ilkelerinin aslına uygun yorumlanıp tatbik edilmeleri gerekir. Bu konulardaki uygulamaların iktidarlara, muhtelif çevre ve zihniyetlere göre gösterdikleri farklılıkların artık kaldırılması zorunludur. Bizde de çifte standartların, hissî, tarafgir ve subjektif yorumların da aşılması şarttır. Ancak o zaman Batı Demokrasileri ve garp tipi bir lâiklik, Cumhuriyet, hukuk devleti ve insan hakları anlayışına kavuşmuş oluruz.

1924 Anayasası yapılırken, şüphesiz Atatürk'ün ve yakın çalışma arkadaşlarının zihninde bulunan devrim programının gerçekleşmesi için, çoğunlukça demokrasi anlayışı daha elverişli koşullar sağlıyordu. Çünkü" bu demokrasi tipi iktidarın, tek bir Mecliste ve dolayısıyla Meclise siyasi yönden hâkim bulunan hükümette toplanmasını mümkün kılıyordu. Siyasi iktidarın muhtelif merkezler arasında bölüşülmesini, paylaşılmasını, dengelenmesini gerektiren çoğulcu demokrasi ise, devrimlerin yürütülmesi bakımından uygun bir ortam sağlayabilirdi"⁵⁰. O gün için çoğunlukcu demokrasi anlayışı şu veya

⁴⁹Bu konuyu "Lâiklik ilkesinin değişmezliği" açısından değerlendiren Aldıkaçtı, bu ilkenin değişmezliği hükmüne katılmadığını belirtmiştir. Bkz. Cuma Dergisi, yıl 1, sy. 3, 20-26 Nisan 1990, s. 24-25.

⁵⁰ÖZBUDUN, E : a.g.e., s. 15.

bu sebeble haklı gösterilmeye çalışılsa bile bugün demokrasinin gerçek niteliği olan çoğulcu, çok sesli demokrasinin işletilmesi çağımızın gereğidir.

Artık yeni bir devlet anlayışına geçmek gerekir. Tarihi bir takım özel şartlardan kaynaklanan devlet anlayışımız, toplumun üzerine geçirilmiş bir zırh halini almıştır. Bunda Cumhuriyetin kuruluş döneminin dayandığı nedenlerin etkisi büyük olmuştur. Cumhuriyetin kurucu kadroları, kendilerini yalnızca bir rejim değişikliğinin ve bir Kurtuluş Savaşının önder kadroları olarak görmediler; kendilerini aynı zamanda yeni bir "millet oluşturmak" ödeviyle de mükellef tuttular. Bu nedenle de toplumun diline, inançlarına, değer yargılarına, beğenisine, giyimine, kuşamına etnik kimliğine, müziğine, ideolojisine ve hatta tarihine yeni bir biçim vermek istediler. Kafalarında tasarladıkları "insan" ve "toplum" modelini gerçekleştirmeye çalıştılar. Bu "insan" ve "toplumun" neredeyse tüm özelliklerini ve niteliklerini asker ve sivil bürokrasinin kullandığı devlet erki eliyle belirlemeye çalıştılar⁵¹. Resmî ideoloji hâlâ böyle bir bürokrasi tarafından eleştiriye kapatılmıştır. Yeni bir devlet anlayışı, yeni bir devlet-toplum ilişkileri anlayışı, devlet ile toplumu kaynaştırıcı bir bakış açısı çizmek, bunu toplumun kabulüne sunmak ve bunu demokratik yollardan benimsetmek için serbest tartışma ortamı içinde gayret göstermek gerekir. İşte, sivil arayış ve sivil toplum özlemi. Bir sosyal demokrat resmî ideolojiyi eleştirirken şöyle diyor : "Kemalizm Türk solunu muhalefete mahkum etmek ve sosyal demokrasinin iktidara gelip toplumun ihtiyacı olan büyük reform çağını başlatmasını engellemektedir. Bu da onun, ülkenin gelişmesinin önündeki önemli engellerden biri yapmaktadır. Geçmişin hurafeleri ve tabularına sıkı sıkı sarılan, çağın gerisinde kalmış bir ideolojiyi sıradan bir popülist söylemle birleştirerek bugün Türkiye'de iktidara gelmek mümkün değildir" ⁵². Fakat, bizce Türkiye'de sosyal demokrasinin başarısızlığı böyle bir gerekçeye bağlanamaz.

III- Sivil Toplum

1- Kavram, Tanım ve Tarihi Gelişim

Demokrasi-Resmî ideoloji ilişkisini açıkladıktan sonra sivil toplumun ne olduğunu anlamak fazla güç olmasa gerektir. Ülkemizde sivil toplum kavramı da batıdan alınan bir çok kavramın başına gelen akibetten kurtulamamıştır. Ait olduğu batı dünyasında tarihi süreç ve şartlar içinde farklı anlamlar yüklenilmiş olan bu kavram, ülkemizde uğradığı bir anlam kaymasıyla genellikle ve belki de sadece "askeri toplum" ve "militarizm" karşıtı olarak kullanılmıştır. Son yıllarda gitikçe daha çok konuşulan "sivil toplum", toplum olarak içinde bulunduğumuz konumu, geçirdiğimiz tarihî süreci açıklamakta, bugünü anlamakta kısacası demokratik bir yapı oluşturmakta bir anahtar kavram olarak görülmektedir. Özellikle akademisyenlerin kavramın uğradığı anlam kaymasından doğan şikayetleri büyük ölçüde bu kavrama bağlanan ümitsiz kaynaklanmaktadır. Elbetteki yakın tarihi sık sık yapılan askeri müdahalelerle dolu toplumumuzda "sivil toplum" kavramına "askeri toplum" karşıtı bir anlam verilmiş olması fazla yadırganmamalıdır. Ayrıca, sivil toplum ile demokratikleşme arasında olumlu bir ilişki bulunması nedeniyle kavramın muhtevasına böyle bir unsurun dahil olmasını biraz da ülke koşullarımızdan kaynaklandığını kabul etmeliyiz. Ancak yanlış olan husus, sivil toplum kavramının

⁵¹ÇAKIR, R.-GÖKTAŞ, H : a.g.e., s.13 (Aydın Güven Gürkan'la Röportaj).

⁵²Ibid, s. 130 (Asaf Savaş Akat'la Röportaj).

batıdaki muhtevassından sıyrılması ve onu sadece militarizmin karşıt bir çizgiye oturtulmasıdır⁵³.

Sivil toplum kavramı batı literatüründe ortaya çıkmış ve orada tarihi gelişimini sürdürmüş olan bir kavramdır. Bu bakımdan Türk tarihi ile sivil toplum kavramı arasında ilgi ve ilişki kurmak için, batılılaşmanın resmî politika haline geldiği dönemleri baz almak sağlıklı sonuçlara erişmek için daha isabetli olsa gerektir. Kavram, ait olduğu buda geçirdiği sürece bakıldığında : Bir medenilik anlayışıyla, Batı Avrupa'nın tarihinde önemli bir tarih aşamasıyla ve tarih felsefesi alanındaki tartışmayla yakından ilgilidir. Sivil toplumun bir diğer özelliği üretildiği Batı felsefe-sosyoloji, siyasî fikir tarihi alanlarında bile değişik anlamlarla ortaya çıkmış olmasıdır. Her ne kadar "sivil toplum" Batı topluluklarının kendine has değerlerini özetlemek için kullanılmışsa da, Batı fikir tarihi süreci içinde yerini aradığımızda XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar süren bir zaman kesiti içinde çeşitli anlamlar kazandığını görürüz. Her düşünürün kendi değerlendirmesine bağlı olan bu anlamlar daha çok toplumu ayakta tutacak kurum ve bunları temellendiren tabiat kanunu anlayışlarının üzerine yerleştirilmiş, onlardan türetilmiştir. Buna rağmen, kavramın Türkiye ile ilgili tartışmalarda sahneye çıkması faydalı olmuştur⁵⁴.

Bu bakımdan sivil toplum kavramını batıdaki gelişmesi içinde düşünmek gerekir. Yeni kurulan dengede sivil toplumu "devlet dışındaki hayatın işleyişinin garanti altına alınması ve iktisadî hayatın özerkliği" gibi unsurlar belirliyor. Yani, insanların toplu yaşamalarının bir zarureti olarak doğan devletin elindeki güçle tek tek bireylerin ve sosyal ya da siyasî grupların üzerinde kurduğu otorite ile ilgilidir. Toplumun ve toplumu oluşturan unsurlar lehine devletin gücünün ve etkisinin mümkün olan en asgari seviyeye çekilmesi sivil toplumun temel özelliklerinden biridir⁵⁵.

Hegel'e göre sivil toplum, kazanç, şahsî mutluluk ve kişi statüsünün korunması gibi hayat kesitlerinin yaşanmasının toplu iradesidir. Ancak, insan egoizminin yolaçtığı çatışmaları "çıkarlar sistemi" biçiminde dengeleyecek bir güç olarak devlete ihtiyaç vardır. Bu yüzden insanların gelişmesinin evreleri içinde yalnız sivil toplum değil insanların devlet içinde yaşamaları da sayılmalıdır. Marx'a göre, Hegel, sivil toplum ve devleti iki ayrı birim olarak gördüğü için yanılmıştır. Devlet, evrensel bir gelişmenin değil, çıkarların şekillendirdiği bir sonuçtur ve sivil toplumla organik bir ilişkisi vardır. Ancak, sivil toplumla devlet arasında tam bir özdeşlik sözkonusu değildir ve sivil toplum geleneği olmayan topluluklarda engellenmemiş bir bürokrasiyle devlet baskıcı bir niteliğe bürünmektedir. Ayrıca, sivil toplum batıda sadece sınıflara değil, özerk gruplar halinde örgütlenmeye de imkân vermiştir. 19. Yüzyılda sendikaların ortaya çıkışı gibi. Marx'a göre siyasal toplum-sivil toplum ayrımı yoktur, ona göre sivil toplum ekonomik alana tekabül eden maddî bir anlam kazanmıştır. Buna karşılık, bu konuda ilginç tezleri olan marksist düşünür Gramsci'ye göre sivil toplum üst yapıya aittir. Üst yapısal iki büyük düzeyi ayırmak gerektiğini ileri süren düşünür, bunlardan birisi "sivil toplum" yani genellikle "özel" diye anılan organizmalar bütünü, diğeri de, "siyasî toplum" yada "devlet" olarak adlandırılabilen kesim. Bu iki düzey bir yanda yönetici grubun toplumsal

⁵³FERİD, M. Sivil Toplum Kavramı ve Türkiye'deki Gelişmeleri, Hak-İş, sy. 16, 1991 s.12.

⁵⁴MARDİN, Ş., Türk Toplumunu İnceleme Aracı olarak "Sivil Toplum" DEFTER : 2 (Edebiyat-Tarih-Politika-Felsefe), Aralık-Ocak 1987, s.7.

⁵⁵FERİD, M., a.g.m., s. 12.

yapının tümü üzerinde uygulandığı "hegemonya" işlevine, diğer yandan da devlet ve hukuki iktidar yoluyla uygulanan "doğrudan egemenlik" yada "komuta" işlevine tekabül eder. Bu yüzden, sivil toplum iknaya, diyalog ve uzlaşmaya dayanırken, devlet ya da siyasî toplum denetim, yapurum ya da baskı mekanizmalarını harekete geçirerek kendini topluma empoze edebilmektedir. Marx'ın "devleksiz toplum" dediği aşamaya, Gramsci "düzenlenmiş toplum" der ve bu aşamaya "sivil toplumun gelişmesi" ile ulaşabileceğini belirtir. Bu durum siyasî toplumun sivil toplum içinde özümsemesidir⁵⁶.

Günümüzde olumlu değerler yüklenerek gittikçe yaygınlaşan sivil toplum anlayışının Gramsci'ye göre, kapitalist ve sosyalist dünyayda etkileyerek iyileştirecek ikili yönü vardır. Sivil toplum Avrupa komünizminin yerine katılımcı sosyalist bir demokrasiye, kapitalist ülkelerde devletin her türlü müdahalesinden uzak bir liberalizme yol açacaktır. Açık bir toplumun varlığını öngören sivil toplumun, kişi ve grup özerkliklerine imkân verecek dernek ve birlikler, süreli basın gibi vasıtalarla kamuoyuna hitap edebilmesi, kamuoyu oluşturabilmesi günümüz demokratik düzeni içinde bu yapının varlığı için belirleyici olmaktadır. Bugün sivil toplum baskıcı devlet ve demokrasi ayrımında anahtar bir kavram haline gelmiştir.

Totaliter devlet, bütünü kavradığı için, sivil toplumu kaplayarak siyasî, iktisadi, hukuki, estetik, pedagojik bütün farklılıkları siliyor. Halbuki demokrasi, ancak siyasî iktidar karşısında sivil toplumun geliştirilmesi, toplum ile devletin ayrı (türden) olduğunun kabulüyle mümkün olur. Keza, demokrasi sosyal alanda belirecek hak istekleri ve bu istekler çerçevesinde oluşacak özerk gruplaşmalarla gelişebilir. Açık bir toplumun varlığını öngören sivil toplum yapısının oluşumu için kişi ve özerkliklerine imkân verecek dernek ve birlikler, hür basın, serbestçe oluşan kamuoyu önemli faktörlerdir.

Batıdan gelen, demokrasi, liberalizm, laisizm gibi sivil toplumun tanımı da tam netleşmemiştir; değişik anlamlar verilmiştir. Ancak, çağırışındaki "tahakküme karşı" oluşu en belirgin yönü olarak kabul edilebilir. Esasen, gündemimizde yer almasının estprisi de burada yatmaktadır.

2- Sivil Toplumun Temel Nitelikleri

Sivil toplum, batının yaşamış olduğu, tarihi süreç içinde yer buluyor. batı sınıflı bir toplumdur. Hep alttakiler üsttekiler olagelmiştir. Bu durum, batının medeniyet anlayışının bir sonucudur. Yine, batının literatüründeki aristokrat, burjuva, şef, proleter gibi kavramların varlığının da gözönünde bulundurulması gerekir. Bu kelimelerin oluşturduğu atmosfer kendi dışındakilere karşı onu rahatsız etmiştir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin ilânında bu atmosferin etkisi büyük olmuştur. Batı halen çağdaş bir terim olan çifte standart ithamından kendini kurtarabilmiş değildir. Sivil toplum kavramının batı literatüründe oluşmasında bu çelişkinin de payı olduğu düşünülebilir. Kendi bütünü içinde sömürüyü ilke edinen anlayış ile, teknolojinin harika sayılabilecek üstünlüklerini kullanarak, kendi dışındaki toplumlarda kan bırakmayan bir birikim edinme çabasındadır. Bu yapılanma içinde rahatsız bir zemine düşmüştür. Sivil toplum arayışında bu noktayı da gözardı etmemek gerekir.

⁵⁶Ibid, s. 13. Sivil Toplumun tarihi gelişimi için bkz. SAVRAN, G : Sivil Toplum ve Ötesi, İstanbul 1986.

Sivil toplum denildiği zaman, en geniş anlamıyla anlaşılması gereken husus "kendisiyle ilgili kararları kendisi alan ve hiçbir dış müdahaleye tâbi olmayan" insan topluluğudur. Kimi yazarlar ise, sivil toplum denildiği zaman ekonomik ilişkilerin egemen olduğu çağdaş burjuvazi toplumunu kastederler. Sivil toplum "kurumlaşmanın en alt düzeye inmiş olduğu" bir toplum yapısını öngörür. Her alanda tüm öncelikler bireye verilmiştir. Böyle bir toplumun kurulmasının ön şartı, başta yasama olmak üzere, ekonomi, eğitim, sağlık, ticaret, sanat, spor gibi bütün alanların topluma devridir. Bu alanlar devletin elinde olduğu müddetçe arada sivil toplum yok demektir. Kısacası, sivil toplumu oluşturmada en önemli husus devleti kendi zaruri alanına çekmektir. Karar alma süreçlerinde yönetilenlerin yer almasını sağlayan ve resmî olmayan örgütlenme sivil toplumun esasıdır. Bu örgütlenme biçimi, vatandaşların günlük yaşamlarındaki her türlü ihtiyacı kapsıyor. Spor kulüplerinden, güzelleştirme derneğine kadar bütün hayatlarını içine alıyor.

Resmî kurum ve kuruluşların aldıkları kararlara ağırlık koymak, alınan kararları etkilemek açısından, sivil toplumun oluşumunda sendikaların rolü önemlidir. Sendikalar, çalışan yığınların örgütleri olarak sadece ekonomik haklarda değil, bireylerin tüm taleplerinde, çözüm önerileri üreterek etkili olurlar.

Esasen, sivil toplum, insanın gelişmesinin bir aracı değil sonucudur. Çeşitli grup, kuruluş ve bunlar arasındaki ilişkileri sağlayan ve tarih boyunca oluşmuş müesseselerden meydana gelmiş bir cemiyet tipidir. Bu toplumda ilişkiler yukarıdan telkin edilen veya tepeden inme kurullarla yürütülmez; aksine bu ilişkileri tarihi süreç belirler. Uzun bir zaman süreci içinde ağır ağır ve toplumun bütün unsurlarına kendini sindire sindire teşekkül eden kurullar toplumdaki ilişkileri tayin eder. Sivil toplumda, kurum ve kuruluşlar grup ve tabakalar, toplumun bütün kesimlerine yayılmıştır.

Sivil toplum kurumlarının öneminin "insanın gelişimi" açısından ele alınması son derece anlamlı bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bilindiği üzere "eşref-i mahlûkat" olan insan, ancak, kendisini diğer varlıklardan ayıran düşünce ve vicdan gibi erdemlerini kullanma imkânını veren ortamlarda gelişebilir. İnsanı, baskı altına alan, robotlaştıran, ne adına olursa olsun düşünce ve duygularına ipotek koyan rejimler bu erdemlerin tümünü, bu erdemlerin kullanımını sınırladıkları veya tümüyle ortadan kaldırdıkları için "işlemeyen demir pas tutar" misali, insanın gelişimini durduran bir ortam oluştururlar. Elbette ki, sivil toplum da demokrasi de "toplumsal kaygılarımızın" gerçekleşmesi için sadece gerekli olan ortamı oluştururlar. Bu ortam içinde, herbirimiz, amaçlarımızın gerçekleşmesi için sürekli çaba göstermek zorundayız; bu sürekli siyasî mücadele ve katılım demektir. Demokrasi ve sivil toplum, bu çabaların birbirimizi yok edici veya sınırlayıcı değil, geliştirici ve en geniş anlamda zenginleştirici olmasını sağlayacak koşulları içerdikleri için gereklidir. Bu nedenle, sivil toplum kavramı çağımızda, siyasî iktidarın otoritesinden (sultasından) kurtulabilmiş ve kendi kurumlarını oluşturabilmiş toplum anlamında kullanılmaktadır. Sivil toplumun, bu yönü itibarıyla, despotizmin karşıtı, yurttaşların demokratik katılımına dayalı, ceberrut devlet baskısından kurtulmuş, bireylerin girişim ve karar sahibi olmalarına imkân veren bir toplumsal yapıyı ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Günümüz toplumları bir örgütler topluluğudur. Aileden başlayarak belirli amaç, çıkar, ihtiyaçlar ve ideolojiler etrafında odaklaşan örgütler adeta çağdaş toplumun genel karakterini göstermektedir. Sivil toplum konusundaki bu farklı değerlendirmelerin ortak

paydası, onun toplumsal kesimlerin örgütsel yapılardan kurulu bir toplumu ifade eden özelliğidir. Bu özelliği ile sivil toplum, belirli otoritelerin ve işlevlerin farklılaşmış ve birbirini dengelediği bir toplumsal yapıyı tanımlar. Bu sosyal yapı içinde menfaat grupları kendi haklarını serbestçe savunabilir. Gerçek kuvvetleri özünde örgütlerden ve bu örgütler içindeki kişilerden oluşan böyle bir toplumda talepler özgürce dile getirilir. Serbest tartışma içinde örgütsel talepler bir denge noktasında uzlaşır. uzlaşma her ne kadar kararsız bir denge noktasını ifade etsede, bu bir kararlı uyum noktasıdır. Global toplumsal sistemde birer parça olan örgütler, sistemden etkilendikleri gibi sistemi etkileme şansına da sahip oldukları ve sistemle birlikte sürekli bir değişim ve dinamizm içinde buldukları için, kurulan denge kararsız da olsa sistem içinde uyumlu işlev yerine getirirler. Bu uyumlu işlev örgütlerin birbirleriyle çatışan taleplerinin sürekli yeni dengelere ulaşma yeteneğinden kaynaklanır. Örgütlerin çatışarak sistemde uyumlu işler görmeleri örgütsel ve toplumsal gelişmenin de lokomotif gücüdür. Özü itibarıyla sivil toplum, çatışan örgütsel otoritelerin oluşturduğu kararsız örgütlü yada denge noktalarıyla elde edilen örgütsel işlevleri karşılamaktadır. Yani bu tür toplumsal yapının kurulmasında esas işlev çatışmadır. Örgütler, nihai amaç olarak çatışarak hak elde etmeyi hedeflerler. Örgütlerin toplumsal çatışma olgusu içinde etkin ve etkili olmaları, onların işlevlerini ve gücünü ortaya koyar. Örgütün ömrü de çatışma esasındaki başarı düzeyi ile doğru orantılıdır. Örgüt hedefini böyle belirleyince, hedefe ulaştırarak araç ve yöntemlerin niteliği önemsizleşir. Niteliğin önemsizleşmesi örgütsel sorumluluğu da etkiler ve çoğu zaman örgüt içindeki nitelik belirleyiciler "sorumluluk" kavramını tamamen unuturlar. Amaç ne pahasına olursa olsun çatışmak ve örgütün kendi kitlesi lehine olmasa bile, örgütsel grafiği yükseltmektir. Yükselen örgütsel grafik de genellikle örgütsel kitenin çıkarlarını karşılamaz ve fakat örgütteki nitelik belirleyicinin çıkarlarına karşılıktır⁵⁷.

3- Türkiye'de Sivil Toplum

Sivil toplumun belli başlı nitelikleri bunlardır. Batıdan aldığımız siyasetle ilgili kavramlar arasında ülkemizde en çok yanlış kullanılan terimlerden biri de "sivil toplum" kavramıdır. Kavramın karşıtı çoğu kez zannedildiği gibi "askeri toplum" değildir. Terimin asıl çağrışımı "şehir âdâbıdır". Bu durumda karşıtı olsa olsa "gayrimedeni" olabilir. Terimde geçen "sivil" ifadesinin kökü şehir hayatının beraberinde getirdiği hakları ve yükümlülükleri ifade eder. 17. ve 18. yüzyılda Batı düşünürleri arasında bu kökün artık hürriyetlerden söz açıldığında kullanılmaya başlandığını görüyoruz⁵⁸.

Onyedinci ve Onsekizinci yüzyıllarda Batı Avrupa düşünürlerinin "sivil" köklü ifadeler kullanmaya başladıklarını görüyoruz. Bu ifadeler zamanla elde edilen hürriyetlerin daha genel bir alana intikal ettirilerek kamu hayatının gerekli bir özelliği olarak göstermenin aldığı yeni bir biçimdir. Çağımızda sivil toplum kavramı bir medeniyet aşaması olarak ele alınmaktadır. Toplumun vurgulanan özelliği de "siyasî" nin sultasından kurtulabilmiş ilk toplumsal sistem oluşudur. "Sivil" kavramı, Batının bütün hürriyet anlayışında, "siyasî güçlerin sultasından kurtulma" çabasının ifadesinde kullanılmıştır⁵⁹.

⁵⁷ ANIK, C., Yasaksız Toplum, Hak-İş, sy. 16, 1991, s. 22-23.

⁵⁸ MARDİN, Ş. : Sivil Toplum, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c.12, s. 1918.

⁵⁹ İbid, s. 1920.

Esasen, bu kavramla anlatılmak istenen somut gerçek, Batı toplumlarının tarihi gelişme çizgilerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak, bugün Batı'nın çeşitli endüstrileşmiş toplumlarında gözlemlenen demokratik yapıyı, devletin kurumlarının dışında, toplumun kendi kendini yönlendirme geleneğini anlatmaktadır. Kavram bu şekilde oldukça gevşek bir tanım içinde ele alındığında, Türkiye'de uzun süredir yaşanan "Batılılaşma" hareketinin de bir anlamda, sivil topluma varma gibi bir özlemle içiçe ilerlediği söylenebilir. Ne var ki, bu özlemin "batılılaşma" deyiminin daha dolaysız bir biçimde içerdiği "teknolojik üstünlük", "sağlam ekonomik yapı", "maddî refah" gibi kavramlar kadar vurgulu olmadığı görülür. Öte yandan, batılılaşmanın doğrudan doğruya hedefi olmamakla birlikte, öncelikle erişilmek istenen maddî rahatlıkların yanında "sivil toplum" yaşama tarzının da ulaşılabilecek bir model olarak kaçınılmazdır. Özellikle Cumhuriyetle birlikte bu hedefe erişmek için ciddi sayılabilecek çabalara girildiği görülür. Daha sonra, çok partili siyasî hayata geçilmesiyle birlikte siyasî partilerin ortaya çıkması, daha yakın dönemlerde çeşitli meslek kuruluşlarının, sendikaların, derneklerin oluşması sivil toplum oluşumunda bazı katkılar sağlamıştır. Tanzimat ve meşrutiyet dönemlerinde iktibas edilen batı kökenli kanunlar ve batı bazı dikkate alınarak yapılan Anayasalarla da hukukî yolla sivil toplum oluşturmaya çalışılmıştır. Bütün bunlara rağmen, Türkiye'de Batı Avrupa'da görülen sivil toplum aşamasının gerçekleşmiş olduğunu söylemek güçtür. Bu durum belki şöyle açıklanabilir : Türkiye'nin Osmanlı Devletinde başlayan ve daha çok Batılılaşma yönünde ilerleyen değişme sürecinde itici güç her zaman devletin elindeydi. Devletin, toplumu batılılaşma yönünde değiştirme çabasında başlıca aracı ise "hukuk" kurumu olmuştur yani çıkarılan bazı kanunlarla batılılaşma gerçekleştirilmek istenmiştir. Halbuki böyle bir süreç, Batı tarihinde "sivil toplum" deyimini ile anlatılmak istenen yapıyı oluşturan sürece benzememekte, hatta onunla çelişmektedir. Çünkü Batı'da "sivil toplum" devlet düzenlemesi ve müdahalesi ile kurulmamıştır. Türkiye'nin yaşadığı "Batılılaşma" süreci bir sivil topluma erişme çabası olarak ele alınacak olursa, sürecin çelişkisi burada yatmaktadır. En azından, batının gelişmesine bakılırsa bizdeki çelişki ortaya çıkar. Sivil toplum yasa ile oluşturulamaz. Oysa Türkiye'nin sivil toplum arayışında hep bu yöntem hakim olmuştur. Bu nedenle kanunlar ve genel olarak hukuk, yeni Türkiye'de yetişen aydınların zihinlerinde önemli bir yer işgal etmiştir. Bunun doğal sonucu olarak da sivil toplumdaki çok "bürokratik toplum" denilebilecek bir yeni modele varılmıştır. Sivil toplum modeli uzun süre batılılaşma akımı taraftarlarının ve yöneticilerinin ideali olmakla beraber, onun ortaya çıkması için topluma verilmesi gereken özerklik de tehlikeli görülmüş ve sonuç olarak sivil toplumun yapıları Türkiye'de ancak kısmen yerleşebilmiştir⁶⁰.

Kısacası, Batı tipi sivil toplumda gördüğümüz gelişmeyi benzer şekilde ülkemizde görmemekteyiz. Fakat, sivil toplum kavramı demokratik bir yapılanmadan kaynaklı oluşu ile zaman zaman toplum gündemine gelmektedir. Ancak, bizler, henüz sivil toplumun tanımını üzerinde bile uzlaşamadık. Bu yüzden söylediklerimiz, demokratik deneyimler atlatmış batı toplumlarındaki işleyişe daha yakındır. Ancak bizim avantajımız sivil toplumla ilgili denenmiş ve yaşanmış bazı tecrübeleri görebiliyor olmamızdır.

Bilinenin aksine, sivil toplum çatışma üzerine oturtulmamalıdır. Esas itibariyle sivil toplum dayanışmalı, örgütsel güçlerin oluşturduğu bir yapı olarak anlaşılabilir.

⁶⁰BELGE, M., Sivil Toplum ve Türkiye, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c.2, s. 1920.

Sivil toplumdaki işlev sahibi örgütler otoritelerini çatışma noktasında yoğunlaştırmak yerine, kendilerini kabul ettirmek, var olmak ve var kalmak için dayanışmayı tercih edebilirler. Bu tür bir anlayış bizim kültürümüzde mevcut olduğundan, bu tip bir sivil toplum anlayışının ülkemizde oluşması mümkündür⁶¹.

Medeni bir toplumun bireyleri üretip biriktiren bir taraftan da dağıtmaktadır. Ancak bu mekanizma dayanışma içinde gerçekleşmelidir. Somutlaştırmaya çalışırsak bu sosyal yapıyı ve işleyişi baraja benzetebiliriz. Bu anlayışta birikimle dağıtım, başka deyişle biriktirici güç odakları ile dağıtıcı güç odakları birbiriyle çatışmak için değil dayanışmak için çaba sarfederler. Toplumsal örgütlerin nihai hedefleri bir olduğu için, çatışmaları gereksizdir. Bu anlayışın zorunlu kıldığı sivil toplum örgütleri de çatışan değil dayanışma örgütlerdir. Dolayısıyla, "yasaksız toplum" kavramı bu yapılanma içinde kendini ortaya koyacaktır. Bu tür sivil toplumda örgütler dayanışma amacıyla işlev sahibi olduklarından, birinin diğerine karşı hukukla korunmasına yada birinin çatışma yollarını hukukî müeyyidelerle tıkamak zorunluluğu duyulmaz. Burada temel sosyal hedef, bireysel olanla toplumsal olanın uzlaştırılmasıdır. Aksi halde iktidar karşı istek çatışmayı beraberinde getirir. Daha doğrusu çatışarak uzlaşmalarını zorunlu kılar. Sonuçta her iki dirayet erki de tatminsizdir. Çünkü istekleri birbirini yok etmeye yöneliktir. Hedefe yönelik isteğin tatminsiz kalması rahat olamamayı, gerilimi beraberinde getirir ve canlı tutar. Vücuda gelecek her örgüt, sistem temel mantığını değiştirmedeği sürece, çatışma zorunluluğu duyacak ve dayanışma kavramını literatürümüzden büsbütün silecektir⁶².

Ancak, şunu da belirtelim ki, sivil toplum insanın gelişmesinin bir aracı değil sonucudur. Bu nedenle, vatandaşların kendilerini "birey" hissetmediği toplumlarda sivilleşme yeterli düzeye ulaşamaz. Toplum kendi kendini yönetme yolunda etkili olamaz. Kamunun yani devlet örgütlenmesinin "kulu" olarak kalır. Vatandaşlarımızın mahallerindeki günlük yaşamdan, ülke politikalarına kadar her süreçte kendi varlıklarını duyurmak ve arzuları yönünde sonuç almak isteğini kararlı bir şekilde savunmaları halinde, önemli mesafeler alınacağı kanaatindeyiz. En azından bugün sivil toplum anlayışı ile gelişen devlet yapısı daha çok ortaya çıkacak daha çok anlaşılacaktır. Mevcut demokratik olmayan yapının kitlelerce daha iyi anlaşılması daha olumlu bir çözümlü, sivil toplum olgusunu gündeme getirir; buna aciliyet kazandırır. Esasen, sivil toplum kavramı çağımızda siyasi iktidarın otoritesinden bir anlamda sultasından kurtulabilmiş ve kendi kurumlarını oluşturabilmiş toplum anlamında kullanılmaktadır.

Bütün bu açıklamalardan sonra belirtelim ki, "sivil toplumun" ne olduğu konusunda doktrinde tam bir uzlaşma yoktur. Bilindiği gibi Türk siyasi hayatında bu kavram yeni bir kavramdır. Fakat gittikçe sık kullanılan ve bazanda yerli yersiz sarfedilen bir deyim haline gelmiştir. Sivil toplum karşıtı olarak bizde genellikle "askeri toplum" anlaşılmaktadır. İlk etapta böyle bir çağrışım yapmakla beraber, esasta eksik çağrışım değildir. Sivil toplum soyut bir kavramdır. Bu nedenle daha somut olan demokrasi kavramına dayanmak daha müsbet sonuçlar doğurur. Bu anlamda sivil toplum, bizce, devlet güdümünde olmayan, resmi ideolojinin en az etkisini gösterdiği müesseselerin yaygın olduğu toplum demektir. Bu anlamda bir bakıma demokratik kuralların ve kurumların kökleştiği, demokrasinin tam olarak topluma mal olduğu bir yapılanma sivil toplum

⁶¹ ANIK, C., a.g.m., s. 22.

⁶² Ibid, s. 23

olarak da anlaşılabilir. Bu bağlamda, kendi toplumumuzun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı dikkate alındığında, belki diğer bazı toplumlara nazaran sivil toplum oluşumunda sorunlarımız mevcuttur. Toplumun harekete geçmesinde, askerî iktidarın sivil iktidara bağlı olmasında bunun sonucu olarak da sivil toplum yapılanmasında ülkemizde bazı kesintilere rağmen bir ilerlemenin ve yeni bir oluşumun meydana geldiğini söylemek mümkündür.

Kanaatimizce, Türkiye'nin temel kaygısı "demokrasiyi tüm kurum ve kurallarıyla işletmek" olmalıdır. Türkiye'nin gerek sosyo-ekonomik gerekse kültürel sorunlarının tümünün altında, demokrasinin işletilmemesi ve insanların demokrasiye küstürülmesi dolayısıyla da insanların demokrasiye olan inançlarının sarsılması yatmaktadır. Demokrasinin tüm kurum ve kurallarıyla işletilmesinin temel koşulu da, sendikal faaliyetlerin tam bir özgürlük içinde çalışma imkânlarına kavuşturulmasıdır. Çünkü çağımızda özellikle işçi sendikaları bireysel üretim ve birikimin tahakküm amacıyla kullanılmasını önleyerek, birikimin toplumsal amaçlarla kullanılmasını sağlamak için işlev görürler. Bu yaklaşımda, sivil toplumun oluşmasında, demokratik gelişme çizgisinde sendikalar başlangıçta sürükleyici daha sonra da tamamlayıcı bir fonksiyon ifa edebilirler. Bu tamamen demokratik yöndeki olumlu gelişmelerle ilgili bir husustur.

Şunu da belirtelim ki, bizce sivil toplum, resmî ideolojiye yer vermeyen, demokrasinin tüm kurum ve kurallarının işletildiği, güdümsüz ve topluma mal olmuş bir demokrasinin hâkim olduğu, gruplar içinde ferdin etkili ve serbest bulunduğu toplumdur. Ancak, böyle bir toplumda da her şey yolunda gidecek diye kesin bir görüş ileri sürülemez. Her sorunun sivil toplum yapılanması içinde çözülmesi mümkün olmamakla beraber en az kötü çözümün yine sivil toplum içinde oluşacağı kanaatindeyiz. Zira bizim kanaatimize göre sivil toplum hür ve demokratik bir toplumdur. Fakat, sivil toplum asla devletsiz bir toplum değildir. Sivil toplum olarak düşünülen toplum, ancak Devlet'le ve Devlet içinde varolabilir⁶³. Yada sivil toplum, kavramsal açıdan, insanların Devlet'i düşünebilmeye başladıktan sonra varolabilir⁶⁴.

SONUÇ

Demokrasi-Resmî ideoloji ve Sivil Toplum başlıklı bu çalışmamızı tamamlarken belirtelim ki demokrasinin en belirgin özelliği farklılıkları uslaştırmayı bilmektir. Her toplumda çıkarlar arasındaki çatışmanın kaçınılmazlığı, fakat aynı zamanda tüm çıkarların tatmin edilmesinin imkânsızlığı, uzlaşmayı zaten vazgeçilmez doğal bir çare kılar. Tüm siyasi rejimler gibi demokrasi de ne bireylerden ayrı varolabilir ne de insan dinamizmi olmadan işlev görebilir. Dolayısıyla bir memlekette demokrasinin ve sivil toplumun işleminin sadece kurumlara ve yasal düzenlemelere bırakılması yeterli değildir. Ayrıca o toplum bireylerinin kişilik özelliklerinin demokrasiyle bağdaşırılık derecesine de bağlı olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Öte yandan, kişiliğin gelişmesinin, yapısının ve işlevlerinin sosyal çevre tarafından etkilenebileceğini kabul etmek gerektiği gibi, aynı şekilde kişiliğin de toplumsal çevrenin gelişimini, yapısını ve işlevlerini etkileyebileceğini kabul ediyoruz. Bu nedenle, demokratik bir toplumun gelişimi için demokratik bir kişilik ne kadar gerekliyse tersi de o kadar gereklidir diyebiliriz. Bununla beraber ancak gelişmiş bir kişiliğin olumlu bir çevreye ihtiyaç duyacağı, dolayısıyla

⁶³MAIRET, G., *Le Dieu Mortel*, Paris 1987, s. 109.

⁶⁴AKAL, C.B. : *Sivil Toplumun Tanrısı*, İstanbul 1990, s. 35.

bunu oluşturmaya çalışacağını da gözardı etmemek gerekir. Bir başka ifadeyle bir toplumda demokrat kişilik özellikleri ne kadar çok kökleşmiş olursa, demokratik bir topluma olan duyarlılık da o kadar fazla olur⁶⁵.

Bu noktada, demokratik kişilik özelliklerinin neler olduğu konusu gündeme gelmiş bulunuyor. Demokrat kişilik özelliklerinin şu hususlardan oluşabileceği ileri sürülmektedir : İnsiyatif sahibi olmak, karşılıklılık esasına inanmak, yanılabilirlik, deneyselci zihniyet sahibi olmak; eleştirisel, esnek ve açık fikirli, uzlaşmacı, hoşgörülü olmak, güven ve sorumluluk duymak. Bu özellikler hiç kuşkusuz demokrat bir kişinin mutlak kusursuz bir insan olduğu anlamına gelmez. Ayrıca demokratik bir toplumun işlerliğini ve sivil bir toplumun oluşmasını da tek başına kişilik faktörlerine bağlamak gibi bir iddiamız da yoktur⁶⁶. Şayet demokrasinin genel kurallarını işletmek ve sivil bir toplumun oluşmasını arzuluyor isek, bunun çıkış kanallarını açık tutarak ve resmî ideolojilere yer vermeyen, bunları siyasi partilerin programlarına bırakan, kazuistik yöntem dışında hazırlanmış çerçeve Anayasaya ülkemizde de şiddetle ihtiyaç vardır.

---

⁶⁵SARIBAY, A.Y., Demokrasi ve Kişilik, Cumhuriyet, 4.12.1991.

⁶⁶Ibid.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- AĞAOĞULLARI M.A. : Devletsiz olmak Ya da Olmamak, Ankara 1984
- AKAD, M. : Genel Kamu Hukuku, İstanbul 1989
- AKAL, C.B. : Sivil Toplumun Tanrısı, İstanbul 1990, s. 35
- AKIN, İ. : Kamu Hukuku, İstanbul 1987
- ALDIKAÇTI, O. : Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası İstanbul 1982
- ANIK, C. : Yasaksız Toplum, Hak-İş, sy.16,1991, s.22-23.
- ARMAĞAN, S. : Türk Esas Teşkilat Hukuku, İstanbul 1979.
- BAŞGİL,A.F. : Esas Teşkilat Hukuku, Birinci Cilt, Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri, fas.II, İstanbul 1960
- BAŞGİL,A.F. : Din ve Lâiklik, İstanbul 1985, s.184 (a.g.e., kısaltması ile gösterilmiştir.
- BELGE,M. : Sivil Toplum ve Türkiye, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c.2, s.1920.
- BOBBİON. : Gramsci ve Sivil Toplum
- DURDEAU,G. : L'Etat, Paris 1970
- ÇAĞLAR, B. : Demokrasi Krizi ve Terapiler Toplum ve Bilim, Kasım-1988, sy.42, s. 105-110.
- ÇAKIR, R-GÖKTAŞ H. : Resmî Tarih-Sivil Arayış (Röportaj), İstanbul 1991
- CASSIRER,E. : Devlet Efsanesi, İstanbul 1984.
- COTTERET, J. M-EMERİ : Les Systéme Electoraux, Paris 1970.
- DUVERGER,M. : Institutions Politiques et Droit Constitutionnel, 13. éd. Paris 1973
- FERİD,M. : Sivil Toplum Kavramı ve Türkiye'deki Gelişmeleri, Hak-İş sy.16, 1991, s. 12-14
- FREUND,J. : Qu'est-ce que La Politique, Paris 1965

- GÖZE, A. : Onaltıncı Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme, İHFM. c.XXXIV, sy. 1-4.
- GÖZE, A. : Onyedinci ve Onsekizinci Yüzyıl Düşünürlerinde Baskıya Karşı Direnme, İHFM, C. XXXV, sy. 1-4
- GÜNGÖREN, A. : Cadıların Günbatımı, İstanbul 1988
- HAURIOU, A. : Droit Constitutionnel et Institutions Politiques, 6. éd, Paris 1975
- JOUVENEL, B. De : Du pouvoir, Paris 1972
- KARAMUSTAFOĞLU, T. : Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri, Ankara 1970
- KUBALI, H.N. : Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar ve Siyasal Rejimler), İstanbul 1971
- KUZU, B. : Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat, İstanbul, 2. baskı, 1992.
- KUZU, B. : 1982 Anayasasının Temel Nitelikleri ve Getirdiği Yenilikler, İstanbul 1990.
- LA BOETIE, F. De : Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev, İstanbul 1987. Mehmet Ali Ağaoğullarının "La Bottie ve Siyasal Kulluk" başlıklı incelemesi.
- LAFFERIER, J. : Manuel de Droit Constitutionnel, 2 éd, Paris 1947.
- LANGLOIS, J. : Qu' est-ce que Le Pouvoir Politique ? Paris 1982.
- LAPIERRE, J.W. : Vivre Sans Etat ? Paris 1977
- LAPIERRE, J.W. : Le Pouvoir Politique, Paris 1969
- LOCKE, J. : Deuxième Traité du Gouvernement Civil, Paris 1977
- MAIRET, G. : Le Dieu Mortel, Paris 1987
- MARDİN, Ş. : Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak "Sivil Toplum" Defter : 2 (Edebiyat-Tarih-Politika-Felsefe) Aralık-Ocak 1987.
- MARDİN, Ş. : Sivil Toplum, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c.2, s. 1918-1921
- MATHERON, A. : Individu et Communauté Chez Spinoza, Paris 1969

- MOREAU,P.F. : "Nature, Culture, Histoire" "Société et Civilisation", Paris 1978
- NIETZSCHE,F. : Böyle Buyurdu Zerdüş, Ankara 1970
- OKANDAN,R.G. : Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi), İstanbul 1977
- OPENHEIMER,F. : Devlet, Ankara 1984
- ÖZAY,İ.H. : Devlet İdari Rejimi ve Yargısal Korunma, İstanbul 1986
- ÖZBUDUN, E. : Türk Anayasa Hukuku, Ankara 1991
- ÖZÇELİK, A.S. : Anayasa Hukuku Dersleri, 2. Cilt, İstanbul 1983
- POPPER,K.R. : Açık Toplum ve Düşmanları, Ankara 1967
- RANGEON, F. : Hobbes, Etat et Droit, Paris 1982
- SARIBAY,A.Y. : Demokrasi ve Kişilik, Cumhuriyet, 4.12.1991
- SAVCI,B. : Demokrasimiz Üzerine Düşünceler, Ankara 1963
- SAVRAN,G. : Sivil Toplum ve Ötesi İstanbul 1986
- SCHMITTER,P.C-KARL,T.L : Demokrasi Nedir ve Ne Değildir, (Çev.Eralp Yalçın), Yeni Forum, Aralık 1991
- TANÖR,B. : TCK. 142 m. Düşünce Özgürlüğü ve Uygulama, İstanbul 1978
- TEZİÇ,E. : Anayasa Hukuku, İstanbul 1991
- TEZİÇ,E. : Seçim Sistemleri, İstanbul 1967
- TUNAYA,T.Z. : Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku, 3. bası, İstanbul 1975.